

Reeds verschenen in deze serie:

Deel 1 - In Genève geroepen - Uit Genève
verbannen - Naar Genève teruggeleid.

Deel 2 - Op de oefenschool in Straatsburg.

Deel 3 - De beproeving is hard.

Deel 4 - Hij hield vast, als ziende de Onzienlijke

Deel 5 - Als leraar in de wijngaard des Heeren

Deel 6 - Calvijn als herder en vriend

Deel 7 - Calvijns persoonlijk en huiselijk leven

Deel 8 - Hoe beleefde Calvijn de staatkundige,
politieke en kerkelijke strijd in Duitsland?

P. Kuijt

Calvijns levenswerk belicht vanuit zijn brieven

deel 9: Calvijn tussen Lutheranen
en Zwinglianen.

B.V. UITGEVERIJ "DE BANIER" - UTRECHT

Inhoud:

Inleiding	9
Hoofdstuk I, Wittenberg – Zürich	11
Hoofdstuk II, Genève – Wittenberg	31
1. Het contact met Luther	32
2. Het contact met Melanchton	41
3. Het contact met duitse theologen	44
a. Met Brenz	44
b. Het godsdienstgesprek te Worms	49
c. Mis! (De saksische prinses)	56
d. Na Worms (1557) vrijwel geen contacten meer	65
e. Waarover ging de strijd?	67
Hoofdstuk III, Genève – Zürich	70

Calvijns levenswerk, belicht vanuit zijn brieven

Calvijn tussen Lutheranen en Zwinglianen.

Inleiding

Wanneer we Calvijns levenswerk, belicht vanuit zijn brieven, nu gaan plaatsen in het spanningsveld Genève – Wittenberg – Zürich, ligt het voor de hand, dat we ons gaan bezighouden met de periode 1536 tot 1564.

1536. Toen Calvijn voor de eerste keer in Genève predikant werd.

1564. Toen hij overleed.

1536. De Reformatie, waartoe de Heere Luther riep, heeft dan reeds bijna twintig jaar in Duitsland, maar ook in andere landen, waaronder de Nederlanden, gezegende vruchten opgeworpen. De 27-jarige Calvijn heeft persoonlijk in die gezegende vruchten mogen delen. Hij ziet zijn (toen) 53-jarige Dr. Maarten Luther als zijn geestelijke vader en is hem zo blijven zien.

1536. De Reformatie rond Zürich, die zich voltrok tussen 1 januari 1519 (Zwingli's 35ste verjaardag), en januari 1523, had door Zwingli's moedig optreden in 1536 ook reeds in het Duits-sprekende Zwitserland, maar ook in steden in Zuid-Duitsland vaste voet gekregen. Zo predikte in Bazel de bekende Johannes Oecolampad. In St. Gallen en Bern traden volgelingen van Zwingli op. En in Straatsburg was de invloed van Zwingli duidelijk te bemerken. In Constanz staat Blaurer.

Toen in de periode 1526-1531 het duidelijk tot een confrontatie kwam tussen Luther en Zwingli en deze laatste steeds meer in het isolement geraakte, brak de al lang dreigende strijd uit tussen de roomse en de zwingliaanse kantons in Zwitserland. De laatste leden een zware nederlaag. Zwingli, die zelf als soldaat aan de strijd deelnam, sneuvelde in 1531 te Kappel. Het was op 21 november. Op 9 december 1531 beriepen de zürichers met grote vrijmoedigheid de 27-jarige Johannes Hendrik Bullinger tot eerste stadsprekikant van Zürich; tot hun z.g. antites. Met deze godvrezende zwingliaan heeft Calvijn gedurende geheel zijn levenswerk in Genève te maken gehad. Terwijl Luther in 1546 overleed (acht jaar vóór Calvijn), overleed Bullinger op 17 september 1575 (negen jaar na Calvijn).

In het spanningsveld Genève-Wittenberg staat Calvijn, met eerst Luther, en na 1546 Melanchton; in het spanningsveld Genève-Zürich zijn dat Calvijn en Bullinger. Met ieder van hen hun aanhangers en volgelingen.

We dachten Calvijns levenswerk te belichten vanuit zijn brieven in de volgende hoofdstukken:

I Wittenberg – Zürich

II Genève – Wittenberg

III Genève – Zürich

In Deel 10 hopen we dan na te gaan, hoe Calvijn, ook binnen dit spanningsveld, de „driehoek” Genève – Wittenberg – Zürich, gestreden heeft voor de reine, orthodoxe leer der waarheid naar Schrift en belijdenis.

Hoofdstuk I

Wittenberg – Zürich

Toen Zwingli op 27 december 1518 in Zürich pastoor werd en op nieuwjaarsmorgen 1519 aldaar op zijn 36e verjaardag verklaarde, dat hij, na jarenlange overweging, besloten had, voor het vrije verkondigen van het Evangelie van Jezus Christus zich te willen inzetten, ging Luthers naam reeds van mond tot mond.

Het jaar 1520, toen de pest in Zürich zeer vele slachtoffers eiste, was voor Zwingli, die zelf zeer ernstig ziek werd, het jaar, waarin hij moest breken met Rome en zich door het geloof, dat God door Zijn Geest en Woord in zijn hart plantte, verlost mocht weten van zonde en schuld, gewassen door het bloed van Christus. Hij brak met Rome. Van de 7000 zielen, die Zürich telde, mocht hij er in dat jaar 2000 voeden met de melk des Evangelies. Een wonder, dat de Raad van Tweehonderd in deze stad aan Zwingli en zijn helpers het mandaat gaf „de Evangelieën en de Zendbrieven der apostelen vrij en overal op gelijke wijze naar de mening van Gods Geest en naar het zuivere Woord van God in beide Testamenten te prediken, en slechts dat te verkondigen en te leren, wat zij met genoemde Schriften zouden bevestigen en konden gestand doen. Wat echter vernieuwingen en zaken en inzettingen betrof, die door mensen waren uitgevonden, daarover moesten ze zwijgen”.

Zwingli, ook collega's als Myconius, Pellikan en Jud (we komen hen later nog wel tegen), hadden de geschriften van Luther in Zürich en omgeving ijverig verspreid. En vooral Luthers twistgesprek met de pauselijke bestrijder van Luther, Dr. Eck, te Leipzig gehouden, had op Zwingli diepe indruk gemaakt.

Hoewel Zwingli, evenals Calvijn, Luther zijn levenlang is blijven zien als de door God geroepen reformator en uitleider uit het antichristelijk pausdom, moeten we wel bedenken, dat de Heere in Zijn bijzondere voorzienigheid zowel Luther, als Zwingli en als Calvijn langs geheel onderscheiden wegen geleid heeft om te komen tot de Reformatie, respectievelijk in Wittenberg, Zürich en Genève. Anders dan Calvijn heeft Zwingli steeds er aan vastgehouden, dat de Heere hem buiten de invloed van Luther om, geleidelijk aan op die weg heeft gebracht.

Calvijn stond, wat zijn geestelijk leven betreft, veel dichter bij Luther, dan bij Zwingli. Daaruit kunnen we verklaren, dat Zwingli véél meer zelfstandig optrad en zijn eigen weg volgde, dan Calvijn dit heeft gedaan. Met alle achting voor Zwingli is het dan ook wel zo, dat Luther en Calvijn veel dichter bij ons staan, en ook, wat hun leer en leven betreft, veel meer bekendheid genieten, dan

wat Zwingli heeft gepredikt en heeft geschreven.

We kunnen hier uiteraard niet verder op ingaan. Al komen een en ander straks nog wel aan de orde, wanneer we in Hoofdstuk III moeten nagaan uit Calvijns brieven, hoe de relatie Genève-Zürich is geweest.

Wel blijkt uit de nagelaten brieven van Zwingli, dat hij met spanning gevolgd heeft, wat er met Luther zou gebeuren, nadat de keizer op de rijksdag te Worms de rijksban over Luther had uitgesproken; waarop dan de banvloek van de paus zou volgen. (1521)

Zelfs heeft hij een hoge pauselijke geestelijke in de arm genomen om deze banvloek te voorkomen.

Bekend is ook, dat hij in 1522 een anoniem schrijven van zijn hand liet verspreiden, waarin hij waarschuwde tegen paus Hadrianus VI, die via het beruchte Edict van Worms zijn kans schoon zag om de Reformatie neer te slaan. Daarin verdedigde hij Luther met grote nadruk.

In de nauwelijks tien jaren (1522-1531), die Zwingli gegeven zijn om als reformator werkzaam te zijn, heeft hij heel veel tot stand gebracht. Op kerkelijk, maar ook op politiek en staatkundig terrein. Vele geschriften verschenen van zijn hand, met name over het Heilig Avondmaal.

De leer van het Avondmaal, door Zwingli in 1525 voor het eerst op schrift gesteld, vond ingang in Zuid- en Noord-Duitsland, in Nederland, in Frankrijk, in Engeland. Luther, die eerst de strijd ontweek (zijn collega Bugenhagen had wél zich in de strijd gemengd), schreef in een voorrede tegen een boekje van Oecolampad (Bazel), een volgeling van Zwingli, dat met Zwingli een „nieuwe secte” was opgestaan. De duivelse dwaling van Zwingli zag hij als het beest uit de Openbaring.

Zwingli antwoordde in 1526 met een fier opgezet, in rustige toon gehouden leer over het Avondmaal.

Wanneer Luther daarop in 1526 een boekje schrijft tegen de dwaalgeesten in Zwitserland dat buitengewoon fel is, maar blijkt geeft, dat hij de opvattingen van Zwingli maar heel oppervlakkig kent, ontstaat een reeks van geschriften van de hand dezer beide reformatoren, waarin Luther hoogst geprikkeld en Zwingli op humoristische wijze hun standpunten wereldkundig maken.

Deze zeer onverkwikkelijke strijd bleef niet beperkt tot Wittenberg en Zürich. O neen! De ogen van alle steden, die hun poorten voor de Reformatie hadden geopend, waren hierop gericht.

En dat, terwijl op de rijksdag te Spiers in 1529 koning Ferdinand van Oostenrijk, geruggesteund door de pauselijke vertegenwoordigers, in naam van de keizer, alle reformatie-gezinden de wacht

werd aangezegd. De keizer en de paus zouden spoedig overgaan om het Edict van Worms van 1521 in alle gestrengheid uit te voeren. Ook de roomse partij in Duitsland was, gezien de overwinningen van de keizer, reeds zeker van haar overwinning.

De afgevaardigden van de reformatorische kerken, dienden een moedig protest in. Maar met name de landgraaf van Hessen bracht de protesterende vorsten onmiddellijk bijeen om een geheim verbond aan te gaan ter bescherming van het gezegende goed der Reformatie.

Zowel zijn collega, de keurvorst van Saksen, als de landgraaf van Hessen begrepen heel goed, dat de strijd over het Avondmaal, die steeds feller werd, beslist beëindigd moest worden, wilde men de zaak der Reformatie tegenover de roomse keizer verdedigen, desnoods met het zwaard. Beide vorsten onderhielden reeds contact met Zwingli. En Filip van Hessen voelde veel voor Zwingli's standpunt ten aanzien van het Avondmaal. Aan de keurvorst van Saksen had Zwingli zelfs één van zijn boeken opgedragen.

Beide vorsten waren het er over eens: het moest tot een gesprek komen tussen Luther en Zwingli. Aan beiden werd het dringend verzoek gedaan, bijeen te komen in het paleis van Filip van Hessen te Martburg.

Het gesprek had plaats in de grote ridderzaal van het paleis van 1 tot 3 oktober 1529.

Het is op kerkelijk terrein van niet te onderschatten betekenis geweest, juist omdat het niets heeft opgeleverd dan een „wapenstilstand”.

We kunnen ons nauwelijks voorstellen, hoeveel moeite het Filip van Hessen gekost heeft, Luther naar Marburg te krijgen.

Zwingli had er geen moeite mee. Hij zag er voor zich wel wat in; vooral op politiek terrein. Wel wilde de burgemeester van Zürich hem niet laten gaan. In het geheim moest hij de stad verlaten. Wie wel eens in de grote zaal, waar het gesprek zou gevoerd worden, geweest is (nòg te bezichtigen!), ziet de plaatsen nog, waar Luther met Melancton, Crusiger, Osiander, Brenz, Agricola, hebben gezeten. Aan de andere kant van de grote eikenhouten tafel: Zwingli met Oecolampad, Myconius en vele anderen. En dan, apart, de mannen uit Straatsburg: Bucer, Jacob Sturm en Hedio.

We komen deze mannen allen tegen in Calvijns brieven.

Vooraf had een gesprek plaats, dat urenlang duurde, tussen Luther en Oecolampad en tussen Zwingli en Melancton.

Bij elkaar (we kunnen niet allen noemen), waren ongeveer 50 tot 60 vorsten en geleerden in de ridderzaal aanwezig.

Luther trad op als de man, die het bij het rechte eind had. Wel

kwam hij in vele zaken, niet het Avondmaal betreffende, zoveel mogelijk de zürichers tegemoet. Alleen ten aanzien van dit sacrament bleef hij eisen, dat de zwitsers zich zouden bekeren en zijn inzichten zouden overnemen. Hij daagde hen voor het gericht van God.

Na afloop heeft de landgraaf bewogen beide partijen vermaand, toch in vrede met elkaar te leven en elkaar niet meer te bestrijden. Op zijn woorden: „Ook al blijft u het oneens met elkaar, houdt el-kander toch voor broeders en leden van Christus,” stond Zwingli op, liep naar Luther toe, stak hem de hand toe en verklaarde: „Er zijn geen mensen op deze aarde, met wie ik liever één zou zijn dan met de Wittenbergers.”

Luther echter weigerde hem de hand te geven; met de woorden: „U hebt een andere geest dan wij.”

Behalve het vijftiende artikel over het Avondmaal, werd al het-geen in de 14 daaraan voorafgaande artikelen stond, wèl door beide partijen aanvaard. Zij werden de grondslag voor de Augsburgse Confessie van 1530, opgesteld door Melancton.

We hopen in Deel 10 dieper op de geschilpunten in te gaan.

Na Marburg hebben de mannen van Straatsburg, vooral door toedoen van Bucer, Zwingli steeds meer losgelaten. Zwingli kwam in een isolement terecht. En we weten, dat Zwingli tot het uiterste zijn zienswijze op kerkelijk, politiek en staatkundig terrein zo hoog heeft opgevoerd, dat hij met een legertje, dat lang niet opgewassen was tegen de dappere soldaten van de roomse kantons, een zware nederlaag leed bij Kappel in 1531. Zwingli vond daar de dood.

Zijn werk zou door tegenslag op tegenslag gelouterd moeten worden.

Daartoe heeft de Heere Calvijn willen gebruiken, die onvermoeid bezig is geweest, de Zürichers te brengen en te doen buigen onder de scepter van het Woord des Heeren.

We horen het Luther nog zeggen bij het afscheid van de mislukte poging van Filip van Hessen om Luther en Zwingli op één lijn te krijgen: „Zwingli, u hebt een andere geest dan wij.” En Luther weigerde hem de toegestoken hand.

„Een andere geest.” Wat zou Luther bedoeld hebben?

Dat het verschil in opvatting van het Avondmaal veel dieper lag, dan dat Luther beweerde, dat Christus op mystieke (geestelijke) wijze ook lichamelijk bij de bediening van het Avondmaal aanwezig was, en dat hij „Dat is Mijn lichaam”, dus letterlijk opvatte, achtte Zwingli een „papistische” dwaling. Want het Avondmaal is niet meer dan een gedachtenismaaltijd en tegelijk belijdenismaal-

tijd, waarin, onder het eten van het brood en het drinken van de wijn, het geloof in de vergeving der zonden versterkt wordt.

Luther zag in Zwingli's zienswijze echter een redenatie, die niets met het zondaar-voor-God-zijn te maken had, maar slechts een produkt van het verdorven menselijk denken. In Zwingli's opvatting, aldus Luther, werd vrije, soevereine genade weggedrukt door wat de mens doet: hij, de mens, gelooft en zet zich aan het Nachmaal om dat geloof te versterken. Luther gaf daar niets voor. Achter Zwingli's vasthouden aan deze opvatting zag Luther heel het streven van zijn tegenstander om niet alleen kerkelijk, maar ook politiek, staatkundig te komen tot een machtig bolwerk tegen de keizer en tegen de paus: een theoretisch rijk met aan zijn zijde de kerk als een profeet, die de wacht houdt bij de troon. Mozes naast Aäron, David naast Nathan.

Luther zal het niet ontgaan zijn, dat tijdens het gesprek in de riddersaal van de landgraaf druk gesproken was, tot diep in de nacht, over een machtige coalitie van kerken en protestantse vorsten, die zou bewerken, dat de keizer afgezworen werd als opperheerser van het grote duitse rijk. En dat dan Filip van Hessen zijn plaats zou innemen.

Had Zwingli niet in het Duits-sprekende Zwitserland de ene stad na de andere voor zich gewonnen? Tot zelfs Bern toe! En was men vanuit Bern niet bezig, ook in het frans-sprekende Zwitserland de Reformatie naar Zwingli's opvattingen in te voeren? En dat, gestuwd en gestimuleerd door de stadsraden, die beheerst werden door Zwingli's politieke en staatkundige beginselen?

„Een andere geest”.

Want Luther deelde deze inzichten, juist ook Zwingli's politieke en staatkundige opvattingen, beslist niet. Politieke daden vermen-gen van kerkelijke, godsdienstige zaken, het was hem een gruwel! Waren Luther en Zwingli in Marburg op één lijn gekomen en had de Heere niet Zwingli weggenomen in de roekeloze strijd van Zwingli's aanhangers tegen de roomse tegenstanders (Kappel 1531), dan zou, naar menselijke gedachten, het kerkelijk leven in Europa en ver daarbuiten er heel anders hebben uitgezien.

De Heere heeft door deze wereldschokkende gebeurtenissen plaats gemaakt voor het gezegende werk, dat Calvijn later heeft mogen verrichten. Van 1536 tot 1564. Nadien voortgezet door anderen, o. a. door Beza.

We hebben dit alles, zij het in het kort, moeten schrijven om straks vanuit Calvijns brieven te kunnen nagaan, hoe Calvijn op dit alles heeft gereageerd. En dat niet alleen, wanneer hij rechtstreeks te maken krijgt met de erfenis van Zwingli op kerkelijk, politiek en

staatkundig terrein. Want Calvijn heeft, zij het dan op later tijdstip, na het heengaan van Zwingli vaak in zijn brieven over Zwingli gesproken.

U zult zich herinneren, dat op een vergadering van Zwitserse zwingliaanse gemeenten in Bern (oktober 1536), waar ook Bucer uit Straatsburg aanwezig was, verschil van mening ontstond over de catechismus, die Megander (een rasechte zwingliaan) had opgesteld. Strak hield Megander, predikant te Bern, zich aan Zwingli's zienswijze. Bucer, die steeds meer neigde naar Luthers standpunt en de collega's van Megander (Meyer, Kunz en Ritter) voelden ook meer voor een gematigd standpunt. Dit heeft geleid tot de schorsing van Megander.

Reeds enkele malen hebben we gesproken over de brief, die de zeer verontwaardigde Calvijn op 12 januari 1538 heeft geschreven aan Bucer.

We nemen uit deze brief over, wat op Zwingli, die toen al zes jaar uit de tijd was, betrekking heeft.

Het gaat hierom, dat ieder voor zich zijn dwaling eerlijk erkent. Ik kon er niet omheen (Calvijn was ook in Bern aanwezig. K.), u, zoals u zich zult herinneren, te betuigen, dat de vleierige manier, waarop u uzelf en Zwingli trachtte te verontschuldigen, mij niet beviel. Anderzijds betaamt het echter ook niet, dat de één over de ander smadelijk spreekt. Konden alle smaadwoorden maar op mijn hoofd terecht komen!

Bucer speelde de een tegen de ander uit. Niemand kwam op voor zijn eigen standpunt. Dat deed Megander wèl.

De vleierende Bucer trachtte dit te doen door te beweren, dat Zwingli het niet zo strak had gesteld als zijn trouwe volgeling Megander! (De één haalt uit een „oudvader”, wat hem past, de ander wat anders, wat in zijn straatje te pas komt, maar blijft zelf buiten schot).

In dezelfde brief herinnert Calvijn nog aan de felle strijd tussen Zwingli en zijn volgeling Oecolampad uit Bazel enerzijds, en Luther anderzijds.

Nooit heeft Luther de sacramentariërs (Luthers scheldnaam voor de zwinglianen. K.) met groter haat bestreden, dan wanneer hij hen voor de voeten wierp, dat de rechtvaardiging der zondaars door het geloof door hen werd vernietigd, of althans werd gekleineerd en verward.

Of Calvijn dus op de hoogte was met de droeve verhouding tussen Wittenberg en Zürich!

En of hij gelezen had, wat van beide zijden aan strijdschriften was verschenen!

Een zeer merkwaardige passage over Zwingli komen we tegen in een brief van Calvijn aan zijn collega van de Frans-sprekende gemeente Orbe, niet ver van Genève gelegen, André Zébédée. Deze predikant, toen nog zéér orthodox-gereformeerd in eigen ogen, betichtte Calvijn er van, dat hij veel te veel ijverde voor de eenheid in leer tussen de gereformeerden en de luthersens. Hij deed een boekje open over Bucer uit Straatsburg en over Melancton uit Wittenberg. Dan Zwingli en zijn volgelingen! Daar had Zébédée alle lof voor.

Calvijn heeft deze collega openhartig geschreven op 19 mei 1539, vanuit Straatsburg, hoe hij dacht over Bucer en Zwingli.

Dat Bucer het vroeger beweerde, teruggenomen heeft, dat behoeft u zich niet zo zeer te verontrusten. Omdat hij gedwaald heeft in zijn uitspraken over de betekenis der sacramenten, heeft hij dat met recht teruggenomen. (Invloed van Calvijn op Bucer? K.) Toen ik zag, hoevelen van de onzen (uit Frans-sprekende Zwitserland en Straatsburg. K.) de opvatting van Zwingli met instemming bijvielen, heb ik, toen nog in Frankrijk, hen zonder schroom bestreden.

Dáárin gaat Bucer fout – dat geef ik toe –, dat hij probeert, hetgeen Oecolampad en Zwingli leren, zo voor te stellen, dat Luther er bijna genoeg mee kan nemen. Maar dat verwijten zelfs degenen hem niet, die graag al het andere, wat op Bucer aan te merken valt, op hatelijke wijze overdrijven.

Want niets gaat hen méér aan het hart, dan dat immers Zwingli onaangetast en onberispelijk blijft in wat hij leerde. (Bang om de zürichers pijn te doen. K.)

Wat ik zo heel erg graag wilde, is, dat zij, door af te zien van zoveel bezorgde verdediging van hun standpunt, God de eer gaven, door te bekennen, heel eenvoudig, wat de waarheid is.

Dat in de leer van Zwingli niets bedenkelijks geweest is, geef ik u volstrekt niet toe. Want het is gemakkelijk in te zien, dat hij, zo zeer daarmee bezig, het bijgeloof met betrekking tot Christus' lichamelijke tegenwoordigheid uit te roeien, toch ook de ware kracht van de gemeenschap met Christus in het Avondmaal tegelijk verwierp of toch zeker verduisterde.

Wéér blijkt, hoe Calvijn, zelfs vóór hij in 1536 uit Frankrijk wegluchtte, op de hoogte was van de strijd rondom het Avondmaal tussen Wittenberg en Zürich. Tevens, dat hij het noch met Luther, noch met Zwingli eens was, maar een eerlijk Bijbels standpunt innam.

Zeer interessant is, wat Calvijn vanuit Straatsburg op 26 februari 1540 schreef aan Farel.

De predikanten van Straatsburg, Bucer, Capito en anderen, distancieerden zich steeds meer van de opvattingen van Zwingli. De invloed van Calvijn was daarin merkbaar. Dat gaf moeilijkheden met Zürich. Ze voelden zich bedrogen en kwamen op voor hun zo beminde en vereerde Zwingli.

De pas genoemde Zébédee, die intussen vurig zwingliaan was geworden (hij zou nog wel eens een grote omzwaai maken!) had om Zürich te believen een gedicht gemaakt:

„Een grotere (hervormer K.) te verwachten, dat is zonde.
Misschien dat we mogen bidden, dat onze eeuw ons iemand schenkt, die hem gelijkt.
Het Woord, dat hij predikte, de oprechtheid van zijn hart, samen met zijn scherp verstand, loven de enige God.”

Calvijn schrijft daarover aan Farel:

De goede mensen in Zürich staan direkt in vuur en vlam, wanneer iemand het waagt, hun Zwingli achter te stellen bij Luther. Alsof het Evangelie ten onderging, wanneer afbreuk geschiedt aan Zwingli!

En toch, als dat gebeurt, wordt Zwingli niet in het minste onrecht aangedaan. Want u weet zelf, hoe ver Luther Zwingli overtrof, wanneer men hen beiden vergelijkt.

Daarom bevalt me het gedicht van Zébédee helemaal niet. Hij meent daarin Zwingli niet genoeg om zijn verdiensten te kunnen prijzen, wanneer hij zegt: „Een grotere verwachten, is zonde.”

Omdat het onhoeffelijk is, kwaad te spreken, van as en over de doden, zou het zeker onterecht zijn, over een man als Zwingli anders dan met eerbied te denken. Maar er is een grens aan het prijzen; die grens heeft Zébédee toch wel heel ver overschreden. Ik ben tenminste er verre van, met Zébédee in te stemmen; ik zie thans reeds veel groteren en ik verwacht nog enkele groteren. Ja ik hoop, dat we allen groter mogen zijn. Ik vraag u, lieve Farel; wanneer iemand Luther zo prijst, zou-

den dan de zürichers niet klagen, dat Zwingli daardoor de grond wordt ingetrapt?

U zegt: „Dat zou dwaas zijn! Alsof opeens alle vrienden van Luther wijs zouden zijn.” (Maar dat fluister ik u in het oor).

U ziet, hoe de (droeve) verhouding Wittenberg-Zürich de hervormers van die tijd bezig hield en hoe Calvijn alle mensenverering afwijst, bijna als kleinzielig bespot, omdat zij afbreuk doet aan Gods eer en zeer schadelijk is voor de Gemeente van Christus en de voortgang van de Reformatie.

In een brief aan zijn boezemvriend Viret te Lausanne plaatst Calvijn op bijzondere wijze nog eens Luther en Zwingli naast elkaar. Viret, die colleges gaf over de profeet Jesaja, vroeg aan Calvijn om bronnen. Calvijns collega, Capito te Straatsburg kan Viret niet helpen.

Luther misschien? Zwingli?

Op 19 mei 1540 schrijft Calvijn vanuit Straatsburg:

Het ontbreekt Zwingli zeker niet aan behendigheid, maar omdat hij zich al te veel vrijheid veroorlooft, zwerft hij dikwijls ver van de zin en mening van de profeet weg.

Luther die niet erg angstig is, als het er over gaat, de eigen aard van het geschreven woord los te laten, alsook de historische omstandigheden, is er op uit, uit het Schriftgedeelte een vruchten voortbrengende lering te pellen (als het ei uit de schaal).

In dit opzicht is wel niemand vlijtiger geweest om zich aan de Schrift te houden, dan Oecolampad; maar ook hij treft niet altijd het juiste oogmerk.

De Raad van Bern had de kerk en haar predikanten gebonden aan een liturgie bij de bediening van het Avondmaal, die volgens Calvijn onbijbels was. Viret, die, omdat Lausanne onder Berns rechtsgebied viel, had zijn mond gehouden toen dit besluit de predikanten werd opgelegd.

Calvijn is heel erg boos op zijn vriend, die zich er op beriep, dat Zwingli die macht aan de overheid had toegekend. Leest u maar dat in dat en dat boek van Zwingli, schrijft Viret.

Calvijn antwoordt dan in een brief (vanuit Genève nu), gedateerd 11 september 1542:

Over de geschriften van Zwingli kunt u, wat mij betreft, denken zoals u wilt. Want ik heb ze ook niet allemaal gelezen.

Misschien heeft hij tegen het einde van zijn leven teruggenomen en verbeterd, hetgeen waarmede hij in het begin van zijn loopbaan al te voortvarend voor de dag is gekomen. Maar dit herinner ik me wel, hoe profaan hij was in zijn vroegere geschriften wat betreft de leer der sacramenten.

Toch tekent Calvijn fel protest aan, wanneer iemand de nagedachtenis van Zwingli bezoedelt. Zo schrijft hij in januari 1545 aan Melanchton:

Pas nog heeft mij een koopman uit Neurenberg, die op doorreis in Genève was, mij een verdedigingsgeschrift van Osiander getoond. Ik schaam me echt voor Osiander. (Leerling van Melanchton, lutherse predikant te Neurenberg. K.). Waar is dat voor nodig, in elke derde regel de zwinglianen te prikkelen, en Zwingli zelf zo onheus neer te halen, ja, zelfs niet de heilige knecht Gods, Oecolampad ongemoeid te laten? Werd hij ons toch maar voor de helft teruggegeven! Dat zou heus ons veel meer waard zijn. Ik had liever, dat Osiander zich er van onthield om mannen te beschimpen, wier nagedachtenis alle vromen in ere moeten houden.

O Heere, wat een lustig schouwtoneel bieden wij de papisten!

Hoe boeiend het ook moge zijn, uit Calvijns brieven na te gaan, hoe Calvijn over de relatie Wittenberg-Zürich, en dan in het bijzonder over Zwingli en zijn arbeid, dat zo plotseling in 1531 werd afgebroken, dacht, we moeten thans eerst nagaan, hoe die relatie was tijdens de lange ambtsperiode van Zwingli's opvolger, Bullinger. Maar dan in hoofdzaak, gezien vanuit (gelezen in) de brieven van Calvijn.

We kunnen wel uit het bovenstaande leren, dat Calvijn zeer veel eerbied heeft voor wat de Heere in Luther en ook wel in Zwingli gegeven heeft, maar wanneer we zover komen, dat we, wat zij hebben gezegd of hebben geschreven, gaan plaatsen naast of boven Gods Woord, doen we tekort aan de eer des Heeren. Dan komen we niet meer tot een persoonlijke overtuiging, die de Heere door Zijn Geest en Woord in ons werkt. Dan willen we „groot” zijn, omdat onze „Luther”, of onze „Zwingli” „groot” is en blijft in onze ogen.

De Heere heeft het zo beschikt, dat bij het wegvallen van Zwingli in november 1531 zijn met ontzetting vervulde en diep bedroefde gemeente te Zürich, eenparig Bullinger aanvaardde als hun herder en leraar.

Johannes Hendrik Bullinger was toen 27 jaar oud. Reeds op 20-jarige leeftijd legde hij in zijn puur roomse omgeving getuigenis af van de vrije genade, die hem God had bewezen en van de noodzaak, de leugenleer van Rome los te laten en het Woord van God te lezen. Het kostte hem bijna zijn leven.

Bullinger kwam in contact met Zwingli, reisde met hem naar Bern en andere steden, die de poorten hadden geopend voor de Reformatie. Met name tot de godvrezende prediker te Bazel, Oecolampad, voelde hij zich bijzonder aangetrokken.

Zoals de Heere naast Luther en Melanchton, veel later naast Calvijn een Beza heeft geplaatst, plaatste de Heere naast Zwingli een Oecolampad.

Welk een slag was het voor de zwingliaanse gemeenten, toen Zwingli op 11 oktober 1531 sneuvelde en op 24 november van hetzelfde jaar haar Oecolampad ontviel!

Bullinger, die ook in Bazel werd beroepen, volgde op 9 december 1531 Zwingli op als predikant van Zürich.

In Bazel worden dan Myconius en Grynäus als predikanten beroepen.

Begrijpelijkerwijs had Bullinger in Zürich van meetaan veel moeilijkheden te overwinnen, vooral ook omdat de roomse partij in Zürich na de overwinning bij Kappel zich in deze stad deed horen. Waardig, bezonnen, doortastend, met een helder inzicht, maar vooral met onverschrokken geloofsmoed heeft Bullinger, dwars door heel veel moeilijkheden heen de gemeente in Zürich tot rust gebracht en trouw geleid in de wegen, die Gods Woord aanwijst voor het kerkelijk leven.

Bijna vier en veertig jaar heeft Bullinger mogen arbeiden in de wijngaard des Heeren.

Hij is één der meest betekende personen uit de historie der Reformatie.

Op dit moment is de vraag van belang, hoe in zijn dagen de verhouding is geweest tussen Wittenberg en Zürich. En hoe Calvijn deze relatie vanuit Genève heeft beleefd.

Luther is, toen zijn tegenstander Zwingli viel, herhaaldelijk met heftige uitvalen op de gevallen zwitserse reformator en zijn volgelingen voortgegaan. Ja, de geleden nederlaag bij Kappel, zou Gods rechtvaardig gericht zijn geweest over de sacramentariërs. (Luthers scheldnaam voor de zwinglianen).

Bullinger is op de herhaalde oorlogsverklaringen van Luther niet ingegaan. Hij liet Luther boodschappen: „U moet uw mede arbeiders in de werken Gods niet zo totaal verachten.” Zelfs de bemoeiingen van Bucer uit Straatsburg, om Wittenberg en Zürich tot el-

kaar te brengen, heeft Bullinger niet van de hand gewezen. Al had hij er weinig vertrouwen in...

Het moet overigens gezegd worden, dat Bullingers opvattingen over de geschilpunten, die er waren geweest tussen Luther en Zwingli, veel meer aanleiding gaven om te komen tot meer eenheid met de lutheranen, dan dat tijdens Zwingli het geval was geweest. Ook wat betreft de leer van het Avondmaal. Reeds in december 1534 schreef Bullinger een belijdenis omtrent het Heilig Avondmaal, waarin hij heel dicht kwam bij het standpunt van Bucer en in feite de hand werd uitgestoken naar Luther om vrede te sluiten.

Toen al waren de heren van de Raad en predikanten van Bern van mening, dat Bullinger daarin het zuivere zwinglianisme verliet en veel te veel werd toegegeven aan Bucer!

In de jaren 1536/1537 heeft Bucer al het mogelijke gedaan om Wittenberg en Zürich tot elkaar te brengen. In Wittenberg had hij (met zijn collega Capito en anderen uit Straatsburg) een gesprek met Luther en Melancton over de leer van het Avondmaal. Bucer leed onder de mislukking van dit godsdienstgesprek te Marburg in het jaar 1529 over deze leer. Het resultaat is geweest, dat, na een goede week vergaderen, een rapport werd opgesteld, het z.g. Wittenberger Concordia, waarin Bucer heel dicht naderde tot Luthers standpunt.

We komen op de inhoud van dit rapport in Deel X nog terug.

In Straatsburg werd dit rapport gunstig ontvangen en op 18 januari 1537 ondertekend.

Het rapport was opgesteld door Melancton.

Intussen waren in Bazel Bullinger, samen met Myconius en Grynäus, beiden predikant in Bazel, gekomen tot de zogenaamde Eerste Helvetische Confessie.

Bullinger was echter bang voor het op papier zetten van zaken, die het geloofsleven betreffen. En van de menselijke pogingen om te komen tot een „samen-op-weg” verwachtte hij beslist niets goeds. Hoezeer hij ook naar vrede en eenheid verlangde, even zeer als de naar eenheid strevende Bucer, met de nog steeds aan eigen standpunt vasthoudende Luther, hij verafschuwde de pogingen om via dubbelzinnige en duistere bewoordingen, zoals in het Wittenberger Concordia, tot eenheid te komen. Naar zijn mening waren hij en de collega's in Bazel al te ver gegaan in het tegemoetkomen aan Luthers opvattingen over het Avondmaal. Hij verwierp de vereniging van het lichaam van Christus in het Avondmaal met het brood volledig.

In augustus 1536 verwierp dan ook de Raad van Zürich het Witten-

berger Concordia. Ook al had Bucer gezegd: „U kunt toch de artikelen van Wittenberg in zwitsersse zin lezen en opvatten.”

Ze werden niet ondertekend!

Bullinger zei: „Bij mij heeft mijn persoonlijke overtuiging méér waarde dan zulk een vereniging van standpunten.” Waarmede hij zeggen wilde: „Bij u, Bucer, is blijkbaar het omgekeerde het geval.”

Dat Bullinger dit streven naar eenheid tussen Wittenberg en Zürich niet vertrouwde, omdat er zoveel menselijks in verweven was, bleek terecht te zijn.

Bucer was teleurgesteld, omdat zijn(!) werk scheen te mislukken. Hij schreef een brief aan Luther, waarin hij de zwitsers laag neerzette. Dat het Concordia niet was ondertekend, was de schuld van een paar „weerbarstige hoofden” en lag aan het gebrek aan een aristocratische wetgeving in Zürich en Bern. Bucer liet het voorkomen, of hij toch wel geheel aan de zijde van Luther stond.

Er geschiedt niets bij geval! Bullinger heeft dit schrijven in handen gekregen. Het gevolg is geweest, dat Bullinger zich door Bucer „bij de neus genomen gevoelde”, dat hij Bucer een felle brief schreef, maar ook, dat Bucer, in Bern op de synode het er door gedreven heeft, dat Megander, een zwingliaan van het echte soort, werd geschorst.

Op de felle brief, die Calvijn hieromtrent op 12 januari 1538 aan Bucer schreef, behoeven we hier niet terug te komen. Zij is al meerdere keren ter sprake gebracht.

Bullinger zag de oplossing van de contraverse tussen Wittenberg en Zürich niet in het eindeloos maar weer synode-houden en conferenties beleggen, waartoe Bucer dreef om maar tot overeenstemming te komen. „Laat Bucer in Straatsburg zijn kerk verzorgen en rustig houden,” schreef Bullinger aan Myconius, „dan zijn wij tevreden met hem en kunnen we lieve broeders blijven.”

Bullinger heeft Bucer nog wel weer ontmoet op een conferentie in Zürich (29 april 1538), waar hij vasthield aan zijn standpunt, dat het in het Avondmaal allereerst en alleen gaat om de geloofs-gemeenschap en -versterking met en in Christus.

Bucer heeft Bullinger toen wel zo ver gekregen, dat hij weer in correspondentie zou treden met Luther. Hij heeft Luther ook enkele geschriften van zijn hand toegezonden. (Niet over het Avondmaal). Maar Luthers licht ontvlambaar gemoed liet zich daarmee niet tevreden stellen. Hij ging door met beledigingen aan het adres van Bullingers vriend en leraar, Zwingli.

Even scheen de verhouding wat beter te worden, maar toen Luther in zijn boek: „Over de concilies en de kerken” Zwingli nesto-

riaanse ketterijen in de schoenen schoof, greep Bullinger naar de „pen” en schreef Luther een aangrijpende brief, waarin hij Zwingli verdedigde.

Luther ging dóór met smaad en schimp en schreef in een traktaat („Over het gebed tegen de Turken”), waarin Luther beweerde Zwingli het best vergeleken kon worden met Thomas Münzer, de dolzinnige Wederdoper, en dat, wat de Turken in Oostenrijk hadden gedaan, op rekening geschreven moest worden van de „zwinglianen”.

Dat gebeurde in 1542.

In de komende jaren, voorafgaand aan Luthers sterven in 1546, bereikte Luthers woede haar hoogtepunt. Luther gaf af op de herziene Züricher Bijbel, waaraan Bibliander, Gevalter, Pellikan en anderen hadden medegewerkt. (Augustus 1543) Hij was zeer vertoornsd, toen enkele van Zwingli's werken opnieuw werden uitgegeven. Maar in zijn „Belijdenis van het Nachtmal” gaf Luther op zeer grove wijze uitdrukking aan zijn afkeer van de zwitserse reformatoren. Dat was in 1544.

Begin 1545 heeft Bullinger op rustige toon hierop geantwoord. Zijn geschrift, gedrukt in het duits en in het latijn, werd ook toegezonden aan alle protestantse vorsten en steden. De hoofdinhoud was: „Wij zijn niet zwinglisch; wij zijn christelijk.”

Kort voor zijn dood schreef Luther nog aan een predikant in Bremen: „Welgelukzalig hij, die niet wandelt in de raad van de sacramentariërs, noch staat op de weg der zwinglianen, noch zit in het gestoelte van het tigrinorum.”

(Met het laatste bedoelt Luther de artikelen, waarin Genève met Zürich overeenstemming vonden met betrekking het Heilig Avondmaal)

Het is bijzonder bedroevend, dit alles te moeten neerschrijven. Hoe heeft Calvijn in dit zo smartelijk gebeuren vanuit Genève meegeleefd?

Hij kent Bullinger van vergaderingen te Bern en Zürich en hij leeft met al zijn gevoelens nu in wat er tussen Wittenberg en Zürich is gebeurd.

Wanneer het in het voorjaar van 1538 schijnt, dat er wat toenadering mogelijk is, schrijft Calvijn op 21 februari van dat jaar aan Bullinger:

Pellikan (collega te Zürich. K.) heeft ons medegedeeld, dat van Luther een beslist goedig en vriendelijk antwoord bij u binnen is gekomen. Ook Grynäus zegt, dat hij veel hoop heeft, met de tegenpartij tot vrede te komen.

Maar wij konden nog niet te weten komen, hoe dit antwoord in feite luidt. De kerk, die dit vanwege haar nabuurschap ons dit het best zou kunnen mededelen, heeft ons geen woordje waard geacht. Wilt u de moeite niet ontzien, ons bij gelegenheid, althans van de hoofdinhoud, op de hoogte te brengen? Farel laat u groeten. Groet uit mijn naam de in de Heere geliefde broeders, uw collega's Pellikan, Leo Jud en Bibliander vriendelijk, ook Fries.

Calvijn kent, ook van vergaderingen, deze zwinglianen van nabij. De Raad en de predikanten van Bern, moeten niets van Calvijn hebben.

De vriendelijkheid, waarvan Calvijn iets vernam, houdt verband met de komende conferentie van 22 februari 1538 te Zürich, waar Bucer nog eens een poging zal doen om Wittenberg en Zürich wat dichter bij elkaar te brengen. U weet, dat het toen weer, zij het voor zeer korte tijd, tot correspondentie kwam tussen Bullinger en Luther.

Van groot belang was voor Calvijn en Farel de predikantenvergadering te Zürich in mei 1538, nadat zij uit Genève waren verbannen. Daar hadden Bullinger en zijn collega's zich volledig achter beide verbannen geplaatst. Aan de Bernse predikant, Kunz, was opgedragen, dit over te brengen aan de Raad en de collega's van Bern.

De (luthers-gezinde) Kunz heeft echter in Bern alles verdraaid en op onvoorstelbaar gemene manier het zó ver gebracht, dat Farel en Calvijn, van ellende, totaal moedeloos, zijn doorgereisd naar Basel. Bij de sympathieke Grynäus vinden ze onderdak. Aan hem droeg Calvijn zijn inmiddels gereed gekomen commentaar op van de Brief aan de Romeinen.

In de opdracht hierbij schrijft Calvijn over Bullinger:

Bullinger heeft als exegeet terecht veel lof verdiend. Want met geletterheid en kennis verbindt hij de gave, dat gemakkelijk te verstaan is, wat hij schrijft. Daarin is hij zeer ervaren gebleken.

We komen nu tot wat Calvijn denkt van de steeds heviger uitlatingen van Luther aan het adres van Bullinger en de zijnen.

Op 21 april 1544 schrijft Calvijn aan Melanchton te Wittenberg:

Pas geleden heeft Bullinger zich er tegenover mij over beklagd, dat alle Zürichers weer door Dr. Luther onderuit ge-

haald zijn. Hij stuurde mij tegelijk het afschrift van een brief, waarin ik ook alle fatsoen mis.

Ik bezweer u, houd, zoveel u maar kunt, Dr. Martinus er van terug, of liever, verhinder hem zondermeer, om zijn gram over de kerk van Zürich uit te gieten. Hij heeft misschien wel reden, zich te vertoornen, maar vrome, geleerde mannen zouden toch hoffelijker gehandeld hebben.

Zoek toch naar middelen – uw buitengewone wijsheid stelt u daartoe in staat – om hem een beetje meer verzoeningsgezind te maken.

Zoals we al eerder zagen, heeft Luther, na eerst de her-uitgave van enkele van Zwingli's werken scherp te hebben becritiseerd, in september 1544 een boekje geschreven („Belijdenis van het Nachemaal”), waarin hij op een zeer verbitterde toon blijk geeft van zijn grondige afkeer van Zwingli, Oecolampad en andere zwinglianen. Ook in andere zwingliaanse gemeenten is men hierdoor zeer geschokt.

Farel dringt er bij Calvijn op aan, naar Zürich te reizen en zijn diep verontwaardigde broeders aldaar tot kalmte te manen. Hij vreest voor een afschuwelijker strijd tussen Wittenberg en Zürich, dan ooit tevoren.

Op 10 oktober 1544 schrijft Calvijn aan zijn vriend Farel het volgende:

U gaf me onlangs het advies, naar Zürich te reizen om de broeders daar te vermanen tot vrede. Ik zie niet in, wat dat voor nut zou kunnen afwerpen.

Ten eerste weet ik beslist niet, wat ze voor slechts hebben gedaan, omdat ik hun boeken en ook hun brieven, waarover Luther zo in toorn ontvlamd is, niet heb gelezen.

Ik heb wel het antwoord van hen in handen; dat hebben ze mij ter hand gesteld. (U weet wel, het schrijven, waarin de zürichers schreven: Wij zijn niet „zwinglisch”, maar christelijk. K.)

Zij zullen het buitengewone geduld ten toon moeten spreiden, waarmede ze tot dus ver gepoogd hebben, Luther mild te maken.

Bullinger heeft namelijk al een paar maanden geleden, toen hij zich in een brief beklagde tegenover mij over de grofheid van Luther, laten zien, hoe hij en zijn broeders zeer zachtmoedig stonden tegenover Luthers optreden.

En dan vervolgens, ook als ik naar Zürich zou gaan, terwijl mij alles overbekend is, wat op deze zaak betrekking heeft,

en probeerde de zürichers te verhinderen, in de toekomst een of andere strijd tegen Luther te ontketenen, dat zou ook niets baten. Want het gevaar dreigt niet van hùn kant, maar van de zijde van Luther.

Hij moet bang gemaakt worden. Of moet soms de zürichers afgedwongen worden, dat zij heel deemoedig Luther om vergeving vragen?

Dan had men veel vroeger in de weer moeten zijn; men had de intriges geen kans moeten geven om te ontstaan.

Maar wie van ons kan dat alles tevoren bekijken?

Daarom moeten we de Heere aanroepen, die alleen dit kwaad genezen kan.

Waarschijnlijk zal er een ernstige verderfelijke brand uitbreken. Lees eens, wat ik aan Schnepf heb geschreven.

Deze brief geeft wel een onpartijdige kijk op de ernstige verstoring in de verhouding Wittenberg-Zürich.

Schnepf was de lutherse professor in Stuttgart, de hoofdstad van Württemberg, aan wie Calvijn ook gevraagd had, Luthers woede te kalmeren.

Toch heeft Calvijn persoonlijk op 25 november 1544 een ernstig beroep gedaan op Bullinger om verdraagzaam te zijn en in aanmerking te nemen, Luthers snel ontvlambaar temperament. Daartegenover laat Calvijn zien, dat Luther tòch een kind en knecht des Heeren was.

Ik verneem, dat Luther kortgeleden met vreselijk schelden niet alleen tegen u, maar ook tegen ons allen uitgevaren is.

Het is, op zichzelf gezien, al wel diep treurig, dat wij, zó gering in aantal en rondsom omgeven van vijanden, nog wel in ons eigen midden ruzie hebben.

Dat we tegen elkaar opvliegen, kon niet op een meer ongelegener moment plaats vinden, dan thans het geval is.

Ik kan me hieromtrent niet anders uitdrukken als: God heeft de satan de teugel gevierd.

Luther heeft hierin wel, afgezien van zijn eigen mateloos hartstochtelijk en vermetel karakter, Amsdorf tot adviseur.

Deze man is ronduit een dwaas mens, zonder hersens. Luther laat zich door hem leiden, of beter: op dwaalwegen brengen.

(Nicolaas Amsdorf, van dezelfde leeftijd als Luther, was diens meest vertrouwde vriend. Hij vereerde en imiteerde Luther tot in de meest onnozele zaken toe.

Luther kon bij hem geen kwaad doen. Hij raadpleegde Amsdorf in alles. Als een waakhond stond hij naast Luther om hem te beschermen. Amsdorf was ongehuwd. Een koel hard man, aan wie Luther zich nauw verbonden wist. Of Calvijn over hem niet te scherp oordeelde, is wel de vraag).

Het is echter wèl goed, dat we inzien, dat de Heere ons met deze gesel kastijdt. Dan zullen we met meer geduld verdragen, wat anders zo ontzettend bitter over ons komt.

Ik weet niet, of Luther door een of ander geschrift van u zo geprikkeld is geworden. Maar wanneer een karakter als het zijne, dat niet alleen prikkelbaar, maar ronduit verbitterd is, en reeds bij onbeduidende oorzaken opbruist, heeft hij zeker niet de minste redenen om zo te razen en zoveel lawaai te maken.

Nu waag ik het nauwelijks, u te smeken, het stilzwijgen te bewaren. Want het zou niet juist zijn, onschuldigen zo ontrend te laten behandelen en hun de gelegenheid om zich te rechtvaardigen te ontzeggen. Het zou ook moeilijk zijn, te beweren, dan het maar beter zou zijn, te zwijgen. Maar dit is mijn wens, dat u eens ernstig bedenkt, welk een groot man Luther toch zeker is, gezien de buitengewone geestelijke gaven, die hem kenmerken; hoe dapper en onverschrokken, hoe kundig, hoe geleerd en ijverig hij tot nu toe altijd weer gearbeid heeft aan de vernietiging van de heerschappij van de antichrist en aan de verbreiding van de leer der zaligheid.

Ik heb het al zo vaak gezegd: zou hij mij uitschelden voor een duivel, dan zou ik hem toch de eer geven, dat hij een voortreffelijke knecht des Heeren is, die weliswaar heel grote fouten heeft, maar die ook rijk is aan heerlijke deugden.

Had hij toch maar meer zich er op toegelegd, zijn ontstuijmig bestaan beter in toom te houden, waarmee hij overal rondploert!

Had hij toch maar de hartstochtelijkheid, die hem aangeboren is, steeds tegen de vijanden der waarheid gekeerd, in plaats van tegen Gods knechten te bliksemen!

Had hij zich toch maar meer moeite getroost, zijn eigen fouten in te zien!

Het allermeest hebben zijn vleiers schade berokkend, omdat hij gezien zijn natuur, er tē zeer toe geneigd is, deze lieden juist te mild te behandelen.

En toch is het onze plicht, wat in hem te veroordelen is, zo te berispen, dat wij met zijn geniale aanleg rekening houden. Denk dus vooral daaraan, dat smeek ik u, zowel als uw colle-

ga's, dat u te doen hebt met een eersteling onder de dienstknechten van Christus, aan wie we allen veel te danken hebben. U zult toch immers ook, wanneer u in een vijandige strijd hem tegemoet treedt, niet anders bereiken, dan dat u de ongelovigen een genoeg doet. Zij zullen dan triomferen, en dat niet zo zeer over onze personen als wel over de zaak van het Evangelie.

Wanneer wij elkaar wederzijds, onderling afmaken, dan schenken ze ons meer dan genoeg geloof. (Dat het met ons en ons Evangelie niets gedaan is. K.). Wanneer we echter één van zin zijn en eenstemmig Christus prediken, dan gaan ze niet onze geloofwaardigheid betwisten. Nu misbruiken ze daartoe juist onze beschuldigingen tegen elkaar, waaraan ze geloof hechten, meer dan goed is. Ik wenste wel, dat u daarop meer lette en dáár aandacht aan schenkt, dan op wat Luther vanwege zijn mateloze drift verdient. Het moet toch bij ons niet voorkomen, wat Paulus veroordeelt in Gal. 5:14, dat wij ons over en weer bijten en opeten en daarbij zelfs verorberd worden. Ook al heeft Luther ons verscheurd, is het veel beter, af te zien van de strijd, dan de schade groter te maken, zeer ten nadele van de kerk.

Wat een bijzonder evenwichtige, wijze brief!

Zij geeft ons tevens antwoord op de vele vragen, die bij ons rijzen, wanneer we bedenken, hoe Luther de beide jaren, voorafgaand aan zijn overlijden op 18 februari 1546 zó verbitterd kon zijn en zo ongeremd en vijandig zich kon laten gaan tegenover zijn broeders in Zürich. Zelfs tegen een reeds in 1531 overleden Zwingli en Oecolampad.

Calvijn onderscheidt scherp de mens Luther en de door Gods genade zo bijzonder bewelddadigde knecht des Heeren, Maarten Luther, die de Heere op bijzondere wijze gebruikte als middel in Zijn hand tot Reformatie van Zijn kerk.

Calvijn heeft in januari 1545 aan Luther persoonlijk een uiterst behoedzame brief geschreven, waarop we later nog wel terugkomen. Hij noemt Luther daarin zijn hooggeachte vader in de Heere. Hij laat daarin de vraag over het Avondmaal rusten, maar nodigt zichzelf wel uit om met Luther te kunnen praten:

Kon ik toch naar u toevliegen om slechts enkele uren van uw tegenwoordigheid te kunnen genieten. Want ik wenste zéér – en het zou ook beter zijn – niet alleen over deze vraag, maar ook over allerlei andere zaken mondeling met u van gedachten te wisselen.

Wat echter op aarde niet gaat, zal spoedig, naar ik hoop, in het Rijk Gods mogelijk zijn.

Calvijn heeft het niet aangedurfd, zijn speciale bode deze brief rechtstreeks bij Luther te laten afgeven. Met een uitvoerig begeleidend schrijven aan Melanchton, waarop we later ook nog terugkomen, is deze ontroerende brief aan Calvijns „steeds geachte vader”, de „voortreffelijke dienaar van Christus”, zoals Calvijn Luther ziet, aan Melanchton overhandigd. Calvijn vraagt aan Melanchton, de brief aan Luther, door te willen lezen en, wanneer hij denkt, dat Luther weer opnieuw in woede zal uitbarsten (wat pas nog was gebeurd t.a.v. de Zwinglianen), deze brief dan beslist niet in Luthers handen te geven.

Het is wel zeker, dat Luther de, voor zover we weten, enige brief, die Calvijn hem schreef, nooit heeft gelezen.

We moeten hiermede het hoofdstuk, dat spreekt over de verhouding Wittenberg-Zürich beëindigen.

Een in-droevig hoofdstuk!

Keizer Karel V bestijgt het toppunt van zijn macht.

Paulus III, de paus, gaat beginnen met het Concilie van Trente (Geopend in december 1545).

De Duitse protestantse vorstenbond wordt gesmaad door het aangegane dubbel huwelijk van haar voornaamste leider, de landgraaf Filip van Hessen.

In Frankrijk worden de Waldenzen uitgemoord en worden de Hugenoten gruwelijk vervolgd (Denk aan de terechtgestelde jonge predikanten in Lyon).

In Genève ontbrandt de strijd tegen de libertijnen en met Servet. Wat moet er van het gezegende werk der Reformatie terechtkomen?

Hoofdstuk II

Genève – Wittenberg

Wanneer we in dit boekje aandacht besteden aan Calvijns brieven, die ons mededelen, hoe zijn verhouding is tot de Lutheranen en de Zwinglianen, dus aan wat er op de erve van Gods kerk plaatsvond in de „driehoek” Genève – Zürich – Wittenberg, hebben we in hoofdstuk I ons bezig gehouden met de „lijn” Wittenberg – Zürich, met de droeve strijd tussen Luther en Zwingli, en tot Luthers dood met de felle strijd tussen Luther en de opvolgers van Zwingli, met name tussen Luther en Bullinger.

Wanneer we nu uit Calvijns brieven nagaan, hoe Luther en Calvijn, en na Luthers dood in 1546 de Lutheranen en Calvijn tegenover elkaar stonden, dan moeten we wel bedenken, dat de Heere de eenvoudige monnik, Maarten Luther, twintig jaar eerder krachtdadig bekeerde, riep tot het werk der Reformatie, dan dat Hij de jonge Fransman uit Noyon krachtig riep uit de duisternis tot Zijn wonderbaar licht.

Toen in 1536 de zes en twintigjarige Johannes Calvijn zijn *Institutio religionis christianus*, zijn Onderwijs in de Christelijke religie, mocht uitgeven, werd pas zijn naam bekend in de protestantse wereld van die dagen.

Dan is Zwingli reeds vijf jaren eerder weggenomen, toen hij sneuvelde bij Kappel op het slagveld.

Dan is de Lutherse reformatie reeds doorgedrongen tot geheel Duitsland, tot in ons land, tot in Frankrijk, Denemarken, Zweden en zovele andere landen van Europa.

Dan beleeft het verbond van Duitse vorsten, het in 1531 opgericht Schmalkaldische Verbond, zijn hoogtepunten in de strijd tegen de Duitse keizer, Karel V.

De contacten met de Lutheranen heeft Calvijn met name gelegd in de jaren 1538 tot 1541. Hij was toen uit Genève verbannen en was predikant geworden in Straatsburg van de Franse vluchtelingengemeente. En als afgevaardigde naar de door de keizer bijeengeropen godsdienstgesprekken tussen de protestantse vorsten en hun theologen enerzijds, en de keizerlijke en pauselijke vertegenwoordigers anderzijds, leerde Calvijn van nabij kennen, naast theologen van Straatsburg (Bucer en Capito) en van Bazel (Grynäus), mannen als Melanchton (Wittenberg), Schnepf (Stuttgart) en Brenz (Halle); hij hoort de namen noemen van Osiander (Königsbergen) en Westphal (Bremen), leerlingen van Melanchton. Neen, Luther heeft hij persoonlijk nooit ontmoet.

U weet, dat Zwingli en Calvijn elkaar één keer hebben ontmoet.

Het was in de ridderzaal van het paleis van de landgraaf Filip van Hessen, die de kracht van het Schmalkaldisch Verbond verstevigen wilde door de zwinglianen en de lutheranen bij elkaar te brengen in de strijd rondom de leer van het Avondmaal. Toen, 1-3 oktober 1529, te Marburg, heeft Luther de uitgestoken hand van Zwingli afgewezen met de woorden: „Gij zijt van een andere geest.”

De vraag is wel gesteld: Zou Luther ook de hem toegestoken hand van Calvijn hebben afgewezen?

Die vraag is niet te beantwoorden. Wel weten we, hoe sterk Calvijn er naar heeft verlangd, zijn geestelijke vader eens te kunnen ontmoeten. En we weten ook, dat het contact Calvijn-Luther liep over Melanchton, die Calvijn, dwars door alle teleurstellingen heen, is blijven hoogachten; als zeer begenadigd geleerde, maar ook als kind en knecht des Heeren.

We gaan nu de verschillende contactpunten na op de „lijn” Genève – Wittenberg.

1. *Het contact met Luther*

Wanneer we de prachtige boeken van E. Doumerque doorlezen (in 1986 opnieuw uitgegeven bij De Groot, Goudriaan), valt het ons op, dat Doumerque op onvermoeide wijze steeds weer zoekt naar contacten tussen Luther en Calvijn. Die contacten, altijd via Luthers geschriften, dateren tot lang vóór Calvijns bekering.

De grootste zegen, die dit contact met de Wittenbergse reformatie heeft afgeworpen, is wel, dat Luthers preek over „Zalig zijn de armen van geest”, het middel is geweest tot zijn krachtdadige bekering.

Wij moeten ons beperken tot Calvijns brieven. Daarin wordt Luther 58 keer genoemd. En we weten, dat Calvijn, kort voor Luthers sterven, hem een brief heeft geschreven, die Melanchton Luther moest bezorgen. Melanchton heeft het verstandig geacht, Luther deze brief niet te overhandigen. Dat zou hem nog meer verbitteren. We gaan even na, wat Calvijn van Luther schrijft, maar dan aan derden.

Aan Bucer, Genève, 12 januari 1538

Calvijn komt in deze brief terug op de synoden, in 1536 en 1537 te Bern gehouden, waar Martin Bucer uit Straatsburg het standpunt met betrekking tot het Heilig Avondmaal van de zwinglianen en de lutheranen met elkaar in overeenstemming trachtte te brengen.

Calvijn had zich al vóór 1533, het jaar van zijn bekering, met beide standpunten bezig gehouden. Deze strijd had hem zó mishaagd, dat hij lange tijd er geen letter meer over lezen wilde. Was dat nu de Reformatie???

In 1538, anderhalf jaar in Genève, schrijft hij:

Wanneer Luther ons, met onze belijdenis, wil aannemen, mij is niets liever.

Maar hij is niet alleen in Gods kerk opmerkingswaardig. Wat ik van Luther moet denken, weet ik niet, hoewel ik van zijn ware vroomheid oprecht overtuigd ben. Wanneer Luther om zo te zeggen zó zeer op de overwinning van zijn standpunt (t. a. v. het Avondmaal) uit is, dan kan het nimmer komen tot een oprechte overeenstemming in zake de reine waarheid Gods.

Daarom, wanneer u bij Luther, bij wie u graag in gunst en aanzien staat, iets kunt bereiken, zorg er dan voor, dat hij zijn huidige tegenstanders in de onzalige strijd liever tracht te onderwerpen aan Christus, dan aan zijn persoon, en dat hij persoonlijk aan de waarheid de hand toereikt, in zaken, waarin hij daarmee in tegenspraak staat.

Aan Farel, april 1539.

Terwijl Calvijn predikant was in Duitsland, in Straatsburg, verbannen uit Genève, gaf hij aan Farel een kijkje op de duitse protestantse kerken en op de duitse politiek.

Luther had nogal wat ceremoniën, afkomstig uit de roomse eredienst, laten bestaan in zijn reformatorische kerken: de priesterkleding, latijnse liederen, kaarsen, enzovoorts. Calvijn had daarover met Melanchton gesproken.

Pas nog heb ik Melanchton in zijn aangezicht er geen geheim van gemaakt, hoe zeer mij die grote menigte van ceremoniën tegenstaat.

Het lijkt mij een vormendienst, waaraan men vasthoudt, die echt niet zo veel van het Jodendom verschilt.

Wanneer ik hier tegenin enkele schriftuurlijke bezwaren aan Melanchton voorlegde, wilde hij me hierin niet bestrijden, dat zij veel te veel hebben van zulke ten dele dwaze, ten dele overbodige gebruiken. Maar hij zei wel, dat men dat moeten toelaten, gezien de onbuigzaamheid van de kerkelijke gewoonten, die ze hadden.

Overigens zijn er geen plaatsen in Saksen (Luthers land. K.), waar men in dit opzicht vrijer is dan in Wittenberg, en deze

gemeente zal zelfs van lieverlede veel van deze onzinnige dingen afschaffen.

Tenslotte echter beweerde Melanchton, dat Luther de ceremoniën, die hij noodgedwongen aanhoudt, op dezelfde lijn zet als onze terughoudendheid ten aanzien van zulke dingen. Maar Bucer zal niet dulden, dat wij ons om zulke uiterlijke dingen van Luther scheiden. En ik ben ook van mening, dat deze dingen geen genoegzame oorzaken opleveren om een scheidsmuur op te richten tussen ons en Luther.

Wanneer de dertigjarige Calvijn, thans in Straatsburg, met de lutherse reformatie in aanraking komt en met de politiek van de vorsten, sinds 1531 verenigd in de Schmalkalden Bond, verlangt hij op Schriftuurlijke basis naar eenheid. Van die Bond zegt hij in 1539:

Het duitse schmalkaldische verbond heeft niets in zich, wat een vroom hart pijnlijk moet treffen. Ik vraag u: waarom zouden ze de krachten, die de Heere hun heeft gegeven, niet verenigen om gezamenlijk het Evangelie te verdedigen?

Calvijn prijst de Bond, die hij niet is ingegaan op de drang van keizer Karel V om te breken met de „sacramentariërs”, de zwitserse kerken, en dat de protestantse vorsten allen voor bondgenoten houden, die de zaak van Christus ondersteunen.

Wanneer niet lang daarna de landgraaf van Hessen in het geheim er een tweede vrouw bijneemt en deze landgraaf om die reden verwikkeld geraakt in de slimme intriges van de keizer, heeft Calvijn de Bond moeten loslaten.

Farel, en anderen met hem, waren in april 1539 al bang, dat Calvijn, toen in Straatsburg, te veel vertrouwen stelde in het Duits-kerkelijk en staatkundig leven en streven.

Aan André Zébédée, te Orbe, 19 mei 1539.

Een van de predikanten, die fel tegen was op elke toenadering van Calvijn tot Luther, was Zébédée, toen nog predikant, in één van de franstalige gemeenten in het gebied ten noorden van het Meer van Genève, in Orbe.

Zébédée ergert zich, omdat hij (toen!) nog al aan de kant van Zwingli stond, gruwelijk aan Luther, die de zwinglianen hevig aanviel, en aan Bucer, die (maar dat was schijn) begrip had voor het standpunt van de opvolgers van Zwingli; maar die toch Luther niet loslaten wil.

Zébédée waarschuwt dan Calvijn (toen in Straatsburg): „Bemoei

u niet met Luther, niet met Melanchton, niet met Bucer. Ze deugen niet! In ons isolement ligt onze kracht! Heb meer oog voor Zwingli en zijn volgelingen.”

Calvijn verdedigt in zijn brief aan Zébédée niet alleen Bucer en Melanchton tegenover de aantijgingen van de predikant te Orbe, maar hij neemt zelfs Luther in bescherming, die de rebelse Karlstadt en Zwingli over één kam scheert en ze beiden „arianen” noemt.

Karlstadt was reeds in 1510 naar Wittenberg gekomen, waar hij aan de universiteit filosofie doceerde. Wanneer Luther daar (nog als eenvoudige monnik) zijn colleges geeft over de Psalmen en de Brief aan Romeinen, en veel aandacht trekt, gaat de eierzuchtige Karlstadt steeds meer doceren in de geest van Luther. Wanneer echter Karlstadt tijdens Luthers verblijf op de Wartburg (na Worms, 1521) in Wittenberg schier alle aan Rome herinnerende gebruiken in de liturgie afzweert, zich niet meer gebonden weet aan de normen van Gods wet, en door Gods Geest meent in de „volle vrijheid” te staan, valt de breuk met Luther. Met name bestrijdt hij Luthers Avondmaalsleer. In en buiten Wittenberg krijgt Karlstadt heel veel invloed op het eenvoudige volk.

De breuk met Luther is volkomen. Ze bestrijden elkaar hevig in vlugschriften. En Luther begaat de fout, dat hij Zwingli en Karlstadt op één lijn plaatst.

Dat rekent Zébédée Luther zwaar aan.

Maar Calvijn schrijft hem:

Niet geheel ten onrechte ergert het u, dat Luther zelf helemaal niets terugneemt, niets verzacht, maar hardnekkig vasthoudt aan alles, wat hij heeft geschreven.

Wat moet Bucer (bevriend met Luther. K.) doen?

U zegt: „Hij had zich er niet mee moeten bemoeien.

Maar het zou toch veel beter zijn, wanneer hij zijn Luther en degenen, die aan zijn zijde staan, aan hun plicht herinnerde.

Wat baat immers heilige verontrusting zondermeer?

Want wanneer Bucer zijn dwalingen (inzake de verdediging van Luther tegenover Zwingli. K.) teruggenomen heeft, dan moet hij ook in de Naam des Heeren anderen vermanen, van hun zijde ook te herroepen, wat ze verkeerd voorgesteld hebben...”

Wat Luthers boek tegen de arianen (Karlstadt-Zwingli) inhoudt, weet ik niet; behalve dan, hetgeen ik kan afleiden uit de titel. Wanneer Luther daarin Karlstadt flink afranselt, dan doet hij dat terecht. Daarover kunnen Luthers tegenstanders

zich niet vertoornen; behalve dan, dat het te betreuren is, dat door het ophalen van de strijd uit het verleden de geesten verbitterd worden.

Dat Karlstadt met het dwaze dogma der arianen de kerk te Wittenberg zeer verontrust heeft, is meer dan zeker. Wat u daarover mij schreef, daar ben ik het helemaal mee eens. Maar daarom is het nog niet nodig, dat op een verscheidenheid van meningen altijd weer een verdere scheuring moet volgen. Wanneer u om uws gewetenswil zich geroepen gevoelt, een andere mening te hebben, moet u toch alle moeite doen, dat er blijft een broederlijke gemeenschap tussen u en Luther. Want we mogen ons niet lichtvaardig scheiden van hen, die de Heere in het gemeenschappelijk zich inzetten voor Zijn Evangelie met ons heeft verbonden. Met geen ander gevoel moesten we, wanneer het beslist niet anders kan en mag, van dienaren van Christus scheiden, dan alsof ons het hart uit ons lichaam gerukt wordt.

Dat Luther, die in zijn land, Saksen, heel veel met de heerszuchtige en onrustige Karlstadt te stellen heeft gehad, en dan Karlstadt en Zwingli over één kam scheert, is niet zo verwonderlijk (hoewel onjuist!), omdat Karlstadt na veel omzwervens tenslotte predikant werd in Zürich en zelfs nog professor is geweest in Bazel. Daar overleed hij aan de pest op Kerstdag 1541.

Aan de predikanten te Montbéliard, Genève, 8 mei 1544.

Te Montbéliard, waar behalve de lutherse gemeente ook een grote gemeente was van franse vluchtelingen, waren telkens moeilijkheden over de liturgie. De lutheranen hadden hun met nog vele uit de roomse kerk overgehouden ceremoniën; de franse gemeente moest hier niets van hebben en benaderde ook het Heilig Avondmaal anders.

Calvijn schrijft naar deze gemeente in Zuid-Duitsland, westelijk van de Rijn:

In zover ik aan de hand van de feiten uw situatie beoordelen kan, is het zo: In onze tijd is van de kerk in Wittenberg het Evangelie uitgegaan. (Evenals na Pinksteren van Jeruzalem). Thans komen er vandaar vele lieden, die veel weg hebben van de valse broeders, die later uit Jeruzalem uitgingen om elders de ware knechten van Christus het moeilijk te maken (in Antiochië en Thessalonika K.), en die aanleiding zochten, daar oproer te verwekken (tegen Paulus prediking. K.). Thans doen zij dat vanuit een verkeerde nabootsings-

drift. Ze zoeken in averechts streven iets, waarvan men zal kunnen zeggen, dat ze op een Luther lijken.

Ze proberen de schijn te wekken, alsof ze ook iets grandioos zijn.

Maar ze bereiken slechts, dat ze zo voor de dag komen, als ze in werkelijkheid zijn, namelijk niet meer dan apen. Dit zeg ik, opdat geen mens de liefde tot de kerk te Wittenberg zal kwijt raken. Want, zoals destijds zonder medeweten, ja, tegen de wil van Petrus, Jacobus en de andere apostelen die onruststokers rondreisden, om de loop van het Evangelie onder de heidenen te verhinderen, durf ik beslist te beweren, dat deze snoeshanen, die de naam van de wittenbergse kerk daartoe misbruiken, instellingen, die welgeordend zijn, in verwarring brengen. Ik weet zeker, dat dit Luther niet minder mishaagt dan ons.

Op welke grond wil men u dan dwingen in uw kerkelijk leven, een of andere smakeloze, waardeloze ceremonie uit te voeren?

Wederstaat deze lieden dapper!

Want Luther is zo wijs en ernstig, Schnepf (hij had de Reformatie daar ingevoerd. K.) ken ik als een man met een scherp verstand, met een scherp oordeel en hij is daarbij zo bezonnen, dat ik er niet aan twijfel, dat beiden graag de hand u zullen toereiken om u te helpen, wanneer ze de situatie goed en volledig kennen.

Opmerkelijk! Calvijn heeft veel vertrouwen in Luther. De generatie na Luther slaat hij beslist niet hoog aan.

Aan Bullinger, Genève, 25 november 1544.

We kunnen in dit verband het niet nalaten, er op te wijzen (we deden dit ook in het hieraan voorafgaande hoofdstuk), hoe Calvijn zijn collega in Zürich er voor waarschuwt, niet uit het oog te verliezen, dat Luther, hoe fel hij ook uitviel tegen de volgelingen van Zwingli, toch een uitmuntende knecht des Heeren is; een eersteling onder de knechten van Christus.

„Ook al heeft Luther ons boos gemaakt, toch is het beter, af te zien van de strijd, dan de schade nog groter te maken, tot nadeel van de gehele kerk.”

Aan Luther te Wittenberg, januari 1545.

Het was een brandende kwestie geworden in landen, waar de vervolgingen woedden, of een protestants christen, om aan de vervolging te ontkomen, uiterlijk mocht deelnemen aan de roomse reli-

gieuze plechtigheid, terwijl hij innerlijk er niets meer van moest hebben. Bijvoorbeeld: knielen voor het door de priester gezegde brood (de ouwel). En tegelijk bidden, of de Heere degenen, die aan deze afgoderij deelnamen, wilde bekeren. Calvijn had tegen deze zogenaamde nicodemieten (denk aan de nachtdiscipel, Nicodemus, Joh. 3) in een boekje deze opvatting op grond van de Bijbel zeer sterk afgekeurd. Eén dezer nicodemieten, een lid van het parijsse parlement, had Calvijn dringend verzocht, bij Luther, Melanchton en Bucer hieromtrent spoedig advies in te winnen.

Hoewel dat geen kleinigheid was (zo'n reis nam 21 dagen heen en evenzoveel dagen terug in beslag), heeft Calvijn een jonge geneefse vriend de opdracht gegeven, naar Straatsburg (Bucer) en Wittenberg te reizen. En van deze gelegenheid maakt Calvijn dan gebruik om in zijn enige brief, ooit aan Luther persoonlijk geschreven, zijn afhankelijkheid aan de „voortreffelijke herder van de christelijke kerk, Dr. Maarten Luther”, te schrijven.

Omdat Calvijn wist, dat Luther om allerlei redenen zeer verbitterd was, diep teleurgesteld – hij zag heel zijn reformatorische arbeid als het ware mislukken – gaf hij deze brief, met een begeleidend schrijven aan Melanchton, mee met deze „edele, vrome, jonge man”. Dan moest Melanchton, na de brief aan Luther gelezen te hebben, maar oordelen, of Calvijns brief aan Luther afgegeven kon worden.

We weten, dat Melanchton Calvijns brief niet heeft overhandigd. Bedoelde brief hebben we, in deze serie al eerder u laten lezen. De door Calvijn „steeds hooggeachte vader”, zoals Calvijn Luther noemt, heeft waarschijnlijk nooit geweten, dat Calvijn o.a. schreef:

Kon ik toch maar naar u toe vliegen om al was het maar een paar uurtjes van uw aanwezigheid te genieten! Want ik wenste zeer – en het ware ook beter – niet alleen over deze vraag (de dwaling van de nicodemieten. K.), maar ook over allerlei andere, mondeling met u te spreken.

Wat echter op aarde niet gaat, zal spoedig, naar ik hoop, in het Rijk Gods mogelijk zijn.

We komen straks, wanneer we nog even op het contact van Calvijn met Melanchton ingaan, op deze zaak terug.

Luther is een goed jaar later, op 18 februari 1546, overleden.

Wat zal het Calvijn diep gesmart hebben, dat de Heere Luther wegnam, zonder ooit echt contact met hem te hebben gehad! In zijn (latere) brieven komt Calvijn heel dikwijls op Luther terug. Enkele uitspraken over Luther laten we hier nog volgen.

Als ook zeer velen Luther hebben gevleid – ik behoor niet tot hen – .

(21-1-1549)

Sinds Luther het pausdom aan het wankelen bracht, hebben allen, die deze burcht van tyrannie bezetten, gehoopt met een concilie het verloren terrein terug te winnen.

(24-1-1551)

Hoe onvriendelijk de dwaalgeesten zich gedragen, die in deze dagen onder de naam van Luther ons bestrijden, leest u (Farel. K.) in de brief van á Lasco, die ik hierbij insluit. (á Lasco, die wegvluchtte uit Engeland, mocht met zijn zeilscheepje niet aan land komen in lutherse steden. K.)

(28-5-1554)

Leefde de voortreffelijke knecht des Heeren en de trouwe leeraar van Gods kerk, Dr. Luther, heden nog, hij zou in Straatsburg niet zo scherp en onverzoenlijk opgetreden zijn in de strijd rondom het Avondmaal. Want hoe dikwijls heeft hij beleden, dat zijn strijd er alleen om ging, als niet kwam vast te staan, dat God geen spel met ons speelt met ijdele (lege K.) symbolen; „maar wat ons voor ogen gesteld wordt, dat past Hij toe in onze harten, zodat symbool (brood en wijn K.) en werking nauw met elkaar verbonden zijn.”

(28-8-1554)

Luther heeft zijn leven lang gezegd, overluid!, dat hij nergens anders voor stond, dan dat in de sacramenten haar werkzaamheid gewaarborgd blijft en dat het Avondmaal een geestelijke spijziging is, waarin de gelovigen waarachtig met Christus' vlees en bloed gespijzigd worden.

(27-8-1554)

Leefde Luther heden nog maar!

Want al overschreed hij wel in de vragen rondom de sacramenten steeds weer de grenzen, dat is niets in vergelijking tot de mateloze krankzinnigheid van deze lieden. Omdat zij (de naäpers van Luther. K.) niets van Luthers voortreffelijke eigenschappen bezitten, laten ze het met groot geschreeuw voorkomen, dat ze zijn echte leerlingen zijn.

Maar zulke nabootsers zijn niet veel beter dan apen.

Naast hun onwetendheid en krenkend optreden, is niets meer walgelijk dan hun hoogmoed.

(14-3-1558)

Wittenberg heeft zeer zeker, dat wil ik toegeven, enige vrome, wakkere mannen voortgebracht; maar de meesten menen trouwe afbeeldingen van Luther te zijn, wanneer ze, in plaats

van de grootheid van zijn geest, van opgeblazen aanmatiging overvloeien.

Dat was destijds in Jeruzalem ook zo, toen toch onder de apostelen de ware vroomheid in hoog aanzien stond. Maar kort nadien waren er geen grimmiger vijanden van de gemeenten, voortgekomen uit de heidenen, dan die lieden, die uit Jeruzalem kwamen en voorgaven, dat ze leerlingen van Jacobus en anderen waren.

(22-4-1560)

Van de apen van Luther verwacht ik al lange tijd niets goed meer.

(11-5-1540)

Het is opmerkelijk, dat Calvijn, na Luthers overlijden in 1546, met steeds meer respect over hem schrijft. Maar evenzeer, dat Calvijn, wanneer er onder de volgelingen van Luther een fel verzet komt tegen diens opvolger, Melanchton, die heel ver meegaat met de keizer in diens pogingen, de scherpe kanten tussen de protestanten en de roomsen weg te nemen, dan wel Calvijn de lutherse theologen, die rechtgeaarde luthers willen blijven, ziet als naäpers van Luther, terwijl hij steeds zijn vriend Melanchton in bescherming neemt.

Hoewel hier toch nogal wat vragen rijzen (we komen daar straks op terug) kunnen we dit wel enigszins verklaren uit het feit, dat de rasechte lutheranen met hun avondmaalsleer totaal uit het oog verloren, dat het Avondmaal een sacrament is tot versterking van het waar zaligmakend geloof, terwijl de aanhangers van Melanchton, de filippisten, wat hun avondmaalsopvatting betreft, zo dicht bij de leer van Calvijn kwamen, dat ze uitgescholden werden voor crypto-calvinisten (halve calvinisten).

En het is ook zo, dat er onder deze theologen, die rasechte volgelingen van Luther wilden zijn, velen waren, die zo ver afweken van de leer der waarheid naar Schrift en belijdenis, dat we kunnen begrijpen, dat Calvijn juist hen fel bestrijdt, terwijl hij van de filippisten (volgelingen van Melanchton) soms nog al wat door de vingers ziet. En u weet, dat Calvijn met stijgend ongeduld Melanchton bijna heeft willen dwingen om zich uit te spreken over die leerstukken, waarover zij het in principe hartelijk eens waren.

Daarin heeft Melanchton zijn vriend Calvijn bitter teleurgesteld. Geheel verslagen door rasechte lutheranen bleef Calvijns vriend zwijgen!

2. *Het contact met Melanchton*

We hebben ons met Calvijns contacten met Melanchton al heel veel beziggehouden.

Het laat zich verstaan, dat Calvijn zich alle moeite heeft getroost op de lijn Genève-Wittenberg dit contact vooral levend te houden na Luthers overlijden in februari 1546, toen Melanchton geroepen werd, de zware opdracht, op te treden als leider van de lutherse Reformatie, op zich te nemen.

Een bijzonder zware opdracht!

In 1547, de voor de protestantse vorsten verpletterende nederlaag bij Mühlberg, waardoor Karel V de weg open zag liggen om heel Duitsland weer terug te brengen in de schoot der roomse kerk. In 1548 legde hij de lutherse kerk het Augsburgse Interim op, een kerkelijke regeling, die een compromis betekende tussen de roomse leer en liturgie en die van de protestanten, erger nog, tussen Rome en de Reformatie. Honderden predikanten konden dit niet aanvaarden en werden geschorst. Een groot verlies voor de kerk des Heeren in Duitsland.

De meest getrouwe predikanten verdwenen. Melanchton bleef op zijn post en probeerde, in het door hem (op verzoek van de verraderlijke Maurits van Saksen) belegde Leipziger Interim, de keizerlijke regeling voor geheel het kerkelijk leven wat meer acceptabel te maken. Hij verloor daardoor veel van zijn gezag. Door felle theologische conflicten tussen de rechtgeaarde „lutherse theologen en degenen, die Melanchton volgden, dreigde de ondergang van het gezegende werk der Reformatie, waartoe de Heere Luther had geroepen.

Melanchton werd om de oren geslagen met hetgeen hij eerder als de zuivere leer had neergelegd in het handboek der lutherse Reformatie, zijn „Hoofdzaken der theologie”, een handboek, dat tientallen drukken beleefde en door Calvijn tot twee maal toe werd vertaald in het frans.

En dan niet te vergeten, de door hem in 1530 opgestelde Belijdenis van Augsburg en de in 1531 daarop volgende Apologie (verdediging tegen Rome).

Deze man, dé naast Luther, zo begenadigde en hooggeachte leider van de lutherse Reformatie, gaat in 1548-1549 in zijn Leipziger Interim, dat maar weinig verschilde van het Interim van de keizer, de roomse ceremoniën, de hele liturgie van de mis, het gebruik van de latijnse kerktaal en de zeven sacramenten aanduiden als „adiaphore”, als middelmatige dingen, waarbij de Bijbelse beginselen buiten beschouwing kunnen blijven!

Toch geen wonder, dat toen de lutheranen, die Luthers erfgoed wilden verdedigen, zich tegen Melanchton wierpen in een verbitterde strijd! En dat niet alleen over het Avondmaal, maar ook over de leer der rechtvaardigmaking, de leer der goede werken, hoe men tot bekering komt, over de vrije wil des mensen, enzovoorts.

Luther had geen dogmatiek nagelaten; Melanchton vertrouwde men niet meer en Luthers uitspraken werden boven de Schrift verheven.

Melanchton liet zich zelfs wel in zeer bedenkelijke dwaalsporen leiden, waarin zijn humanisme van vroeger dagen weer boven kwam.

En toch – al heeft Calvijn nooit nagelaten, hem op zijn slapheid en besluitenloosheid te wijzen en al heeft hij hem scherp veroordeeld in zijn zeer aanvechtbare adiaphora-opvattingen, tot het laatst toe heeft Calvijn gehoopt, zelfs verwacht, dat, als Melanchton met kracht en naar de stem van zijn innerlijke overtuiging eenmaal zijn stem zou verheffen, zoals Luther dat in 1521 in Wittenberg had mogen doen, toen heel de stad overhoop lag door het optreden van Karlstadt, de Reformatie in Duitsland weer teruggebracht zou worden in het rechte spoor. En – daarvan was Calvijn overtuigd – in dat spoor beweegt zich ook de Reformatie in Genève. Dan komen Genève en Wittenberg op één lijn.

Calvijn heeft vergeefs gehoopt, verwacht. Toen de Heere Melanchton op 19 april 1560 wegnam, was hij Gode dankbaar, verlost te worden van het woeden der theologen. En vooral in Saksen woedden toen juist de gnesis-lutheranen tegen ieder, die ook maar enigszins de Reformatie van Genève kon waarderen, omdat zij beantwoordde aan de leer der waarheid naar Schrift en belijdenis. Zo iemand werd geschorst, verbannen; één is er zelfs onthoofd! Waarom Calvijn toch tot het laatst Melanchton opriep tot de strijd? Het antwoord daarop lezen we in de brief, die Calvijn op 23 juli 1563 schreef aan keurvorst Frederik III van de Palz, de vromevorst, die in 1562 Olevianus en Ursinus opdracht gaf, de Heidelbergse Catechismus op te stellen, welke in januari 1563 verscheen.

Na uitvoerig te zijn ingegaan op de gezonde, orthodoxe leer van het heilig Avondmaal, die ook Frederik III had aangenomen en in zijn keurvorstendom wilde gehandhaafd zien en gewezen te hebben op de tegenpartij, die deze leer op allerlei wijze zo fel had bestreden, vervolgt Calvijn:

Dat is het hoofdpunt van onze controverse, dat de leiders der tegenpartij maar al te hardnekkig en zeer overdreven bestrijdt.

Getrouw en onopgesmukt heb ik nu uitgelegd, waarom heden zij tegen ons zo'n felle strijd voeren en zich er op beroemen, leerlingen van Luther te zijn. Ook waarom Melanchton, een man, die eeuwige roem waard is vanwege de onvergelykelijke manier, waarop hij elke wetenschap beheerst, nu hij dood is, door hen verdacht wordt gemaakt met ontzettende verwensingen. Dezelfde man, die zij vroeger om zijn grote vroomheid en andere deugden hun meester noemden. (Zeer merkwaardig is, dat deze keurvorst zich in 1561 tot Melanchton wendde met het verzoek, hem bij te staan om van zijn verward, lutherse landje een rijkje te maken, waarin de gezonde orthodoxe leer der Reformatie de toon aangaf. Melanchton weigerde niet, maar zei, dat hij het, gezien de omstandigheden, wel erg moeilijk vond! K.).

Het is merkwaardig, dat zij, die thans in de gunst willen komen, zich zo hoogmoedig opwerpen als verdedigers van de Augsburgse Confessie (opgesteld door Melanchton K.). Melanchton zou daarvoor toch wel in aanmerking moeten komen als de beste en meest getrouwe uitlegger van die belijdenis, die hij zelf opstelde!

Met deze hoogmoedige lieden heb ik het oog op die lawaaimakende kletsmaajors, die geen fatsoen noch schaamte hebben.

Gelukkig zijn er ook mannen van betekenis, die zich iets meer gematigd opstellen. Hoewel ik met recht van één hunner moet zeggen, dat hij niet edel met mij gehandeld heeft. In het boek, waarin hij mij bestreed – het was in het Duits geschreven en daarin kwam mijn naam voor – streepte hij mijn naam door, toen het in het Latijn verscheen. Hij dacht: als ik op Calvijn scheldt in het Duits, verstaat hij het niet; wèl in het Latijn.

Dat was professor Eber uit Wittenberg, een trouwe volgeling van Melanchton. K.).

Hem wil ik buiten beschouwing laten en terugkomen op die schreeuwers, die bijna gelijken op die waanzinnige Zeloten, over wie Josephus een en ander vertelt, omdat door hun mateeloosheid de verderfelijke oorlog ontstond, die de ondergang van Judea ten gevolge had.

Hun hoop op de overwinning berust hierop, dat ze de ogen van de eenvoudigen door onderdrukking en door verdoezeling van de feitelijke stand van zaken, waarom het gaat, kunnen verblinden. Het is dan geenszins te verwonderen, dat ze heel erg boos zijn, wanneer thans die nevel van onwetendheid, waarvan deze lieden zo zeker waren en ermee in hun

nopjes, wordt doorbroken. (Frederik III wilde de catechismus in alle huizen, scholen en kerken zeer nauwgezet doen onderwijzen. K.) Met name echter ergert het hen tot dol wordens toe, nu ze zien, dat u de gehele vraag, waarover zoveel gestreden wordt (de Avondmaalsvraag. K.), eerlijk en grondig leert kennen, en zodoende de leer, waarover zij triomfeerden, zolang zij onbekend was, nu een zo machtige beschermer gewonnen heeft. Deze gezonde, orthodoxe leer mag zich thans, in vertrouwen op de rechtvaardige en standvastige verdediging door een dappere vorst, met veel meer vrijheid uitbreiden.

We hopen aan het einde van dit boekje nog wel op deze brief terug te komen. Zij geeft ons, dachten we, wel het antwoord op de vraag, waarom Calvijn, zo lang, hoewel zeer waarschuwend en vaak scherp veroordelend, aan Melancton heeft vastgehouden.

3. *Het contact met duitse (lutherse) theologen en vorsten na de slag bij Mühlberg (1547)*

De slag bij Mühlberg, waar de Bond van protestantse vorsten een verpletterende nederlaag leed, betekende voor Calvijn een al lang voorziene evenzo verpletterende slag voor de reformatische kerk in Duitsland. Vanaf die tijd ziet hij gevaren van buitenaf: het antichristelijk optreden van de paus en van de keizer, en van binnen uit het verval van de lutherse Reformatie, waarin de strijd tegen de gezonde, orthodoxe leer steeds ruwer en feller wordt. Behalve de contacten met Melancton, die steeds moeizamer gaan verlopen, kunnen we spreken van tweeërlei bedrijvigheden vanuit Genève:

1. Brieven aan degenen in de lutherse kerken, die niet onwelwillend tegenover de leer van Calvijn staan, zoals hij deze mocht beschrijven, in zijn Institutie;
2. Brieven, waarin hij die leer verdedigt tegen lutherse theologen, die zich vijandig opstellen tegen de Reformatie in Genève.

3a. *Aan Brenz, 5 november 1548.*

We kunnen veel van Calvijn leren. Ook van zijn contact met de streng lutherse predikant uit Halle, een stadje in het hertogdom Württemberg in Zuid-Duitsland. Calvijn kende Johan Brenz uit de jaren 1540/1541, toen hij vanuit Straatsburg de door de keizer uitgeschreven godsdienstgesprekken bijwoonde. Wanneer Calvijn verneemt, dat Brenz met levensgevaar ontsnapt

was uit Halle, toen hij weigerde mee te werken aan de verrooming van zijn lutherse gemeente, zoals Karel V dat beoogde met zijn nieuwe kerkelijke regeling, het Augsburgse Interim, en zodra hij verneemt, dat Brenz tijdelijk onderdak in Bazel heeft gevonden, schrijft Calvijn hem de fijne brief, die we al eerder lieten lezen. Een hartelijke, bemoedigende troostbrief.

Zo was Calvijn.

Uit liefde voor de gemeente des Heeren wist hij zich verbonden met allen, die in oprechtheid als dienstknechten van Christus in Gods wijngaard werkzaam waren. Ook al wist hij, dat ze van hetgeen hij beleed, in enkele of zelfs in meer opzichten afweken. Zo droeg hij aan de sympathieke lutherse hertog van Württemberg zijn commentaar op over de kleine zendbrieven. Calvijn trachtte zijn mede arbeiders in het werk der Reformatie in alle liefde te benaderen en wist in hen te waarderen, waarin hij meende, dat ze te prijzen waren.

Na veel omzwervingen brak voor Brenz een betere tijd aan, toen de keizer (Maurits van Saksen keerde nog eens zijn jasje en viel keizer Karel V onverwacht aan, toen hij in 1551 via Insbrück op weg was naar het heropende Concilie van Trente!) een onoverkomenlijke nederlaag leed. Brenz werd teruggeroepen naar Württemberg en werd predikant in de hoofdstad Stuttgart. (1552)

Daar was heel wat te reformeren! En Brenz heeft dat gedaan; hij dacht in de geest van Luther. Maar wat in Württemberg (en elders) riekt naar de invloed van Calvijn, bestrijdt hij zo fel en zo hard hij kan.

Geen wonder, dat we in Calvijns brieven na 1548 nog twintig keer Brenz tegenkomen.

21 januari 1548

Calvijn had op verzoek een boekje geschreven tegen het Augsburgse Interim van keizer Karel V. Eén van Calvijns knapste geschriften.

Bullinger,

ik stuur ook mijn geschrift naar aanleiding van het Interim. Brenz bevalt dit boekje bijzonder goed. Daaruit blijkt wel, dat Brenz veel gematigder is in de sacramentsleer dan vroeger. (Brenz had eerder Bullinger hierover scherp aangevalen. K.)

Oktober 1549

Bucer (toen in Londen),

Mei 1561. Aan Blaurer.

Blaurer, predikant te Biel bij Bern, was een zeer goede vriend van Calvijn. Hoewel van oorsprong zwingliaan, was hij van harte de leer toegedaan, zoals Calvijn deze in zijn Institutie had neergelegd.

Na het totaal mislukken van het godsdienstgesprek in Worms (aug.-dec. 1557) schrijft Calvijn aan Blaurer later:

Er zou weinig hoop overblijven, wanneer de Heere niet bij de oprichting van het Rijk Zijns Zoons dikwijls uit een duister begin een verblijdende afloop had gebracht. Omdat ik zie, dat in het hart van alle vromen een onoverwinnelijke troost heerst, die voor geen middel ter verschrikking wijkt, houdt mij een vast vertrouwen overeind.

Maar intussen vieren de lutheranen verder hun zwelgpartijen. Ik heb me voorgenomen, deze aanvallen van de „Midianieten” in het vervolg zwijgend te verachten.

Want ze kunnen niet beter vernietigd worden, dan wanneer men ze aan hun eigen woeden over geeft. Brenz had zijn goede naam meer eer aangedaan, wanneer hij gezwegen had. Nu is hij zo ver gegaan in zijn domheid en zijn waanzin, dat hij meer schande over zich heeft gehaald, dan zelfs zijn tegenstanders gewent hadden.

Werkelijk, deze ene daad moet wel een smaad zijn, die hij meeneemt tot over het graf.

(Gezien zijn houding op het godsdienstgesprek te Worms, waar hij zelfs een ketter als Osiander in bescherming nam en toornde tegen Bullinger en Calvijn, dat hij zijn stem verloor. K.).

Brenz, die overleden is in het jaar 1570 (Calvijn in 1564) heeft met geweld getracht, de Reformatie in calvinistische zin in te voeren in De Palz. Op 2 juli 1563 schreef Calvijn aan Bullinger:

Omdat mijn colleges over Jeremia op de eerstvolgende jaarmarkt verschijnen, heb ik me voorgenomen, dit boek op te dragen aan de keurvorst van De Palz, Frederik III. In de inleiding wil ik de hoofdpunten van de twist (o.a. met Brenz, die zeer bevriend was met Frederiks voorganger, Otto Hendrik, de lutherse keurvorst van de Paltz. K.) kort vermelden. Dan zal het er wel van komen, dat Brenz zich tegen mij keren zal.

3b. *Het godsdienstgesprek te Worms.*

Al is Calvijn niet in augustus 1557 naar Worms getogen om aanwezig te zijn bij het hoogst belangrijk samentreffen tussen de elkaar zo fel bestrijdende partijen onder de lutheranen, hij voelde zich toch in hoge mate er bij betrokken.

Na de smadelijke nederlaag van de duitse keizer, overvallen door het leger van Maurits van Saksen (1551) was het in 1555 gekomen tot de godsdienstvrede van Augsburg. De luthersens hadden in Duitsland gelijke rechten gekregen als de roomsens. Eindelijk vrede en rust!

Des te droever, dat de lutheranen elkaar op schandelijke wijze bestreden.

Inzet was geweest het door Melanchton opgestelde Leipziger Interim, dat de verschillen in leer en liturgie tussen Rome en de Reformatie terugbracht tot enkele hoofdzaken (waarover dan nog wel gesproken kon worden), terwijl heel vaak verschillen teruggebracht werden tot middelmatige zaken (adiophora), die de een gerust zo, de ander met evenveel recht anders kon opvatten.

Tegen Melanchtons gevaarlijke aanpassingstaktiek tegenover Rome kwam de Maagdenburger predikant hevig in verzet. Hij kwam op voor de onaantastbare leer van Luther en voor de volstrekte handhaving van de Augsburgse Confessie van 1530; maar deze dan uitgelegd in de zin en de geest van Luther. Flacius en de zijnen wilden echte (gnesio-) lutheranen zijn en blijven.

Beide partijen bestreden elkaar fel en grof. Op tal van punten der leer, waarvan belijdenis was afgelegd in de Augsburgse Confessie (Hoewel soms nog al vaag).

In Zuid-Duitsland had zich een derde partij gevormd achter Brenz (Stuttgart) en diens beschermeling Osiander. Enerzijds dreef Brenz Luthers opvatting over de lichamelijke alomtegenwoordigheid van Christus tot in het absurde door; anderzijds schaarde hij zich ook achter de ketterijen van Osiander. En in het bijzonder haatte hij zijn zuidelijke burens. Bullinger en zijn zwingliaanse volgelingen in Zürich en Bazel.

Ook de duitse vorsten drongen aan op een colloquium (samenspreking) tussen deze partijen, gevolgd door een open godsdienstgesprek. En we weten reeds, dat á Lasco (een man, zuiver in de leer, als Calvijn) samen met Brenz ook hiervoor ijverde.

Calvijn wil wel graag hieraan deelnemen. Maar zijn vriend uit Zürich ziet er helemaal niets in; neemt het Calvijn kwalijk, wanneer deze er zich mee inlaat.

Calvijn echter hoopt daar, samen met Melanchton, wel iets te kunnen bereiken.

Deze poging, de elkaar bestrijdende partijen te verzoenen, is één der meest bedroevende tonelen geworden uit de geschiedenis van Gods kerk. Dit te meer, omdat, na de vooraf gehouden samenspreking van de strijdende partijen onder elkaar, op voorstel van de vorsten ook de roomse kerk uitgenodigd was om deel te nemen aan het daarop volgende openbare godsdienstgesprek. Koning Ferdinand, die de zaken waarnam voor zijn in 1555 afgetreden broer Karel V, stond er op, dat een gematigde bisschop, Plug, voorzitter zou worden.

In-droevig, zo'n schouwspel voor de ogen van de roomse geestelijkheid! Onder wie o. a. Canisius, één der knapste theologen van Rome. Zij hadden in hun achterhoofd: Wacht maar, het Concilie van Trente komt weldra met zijn Contra-Reformatie! En ze hebben er het hunne toe bijgedragen, dat de strijdende partijen niet tot elkaar kwamen.

Calvijn heeft zich met de verwoede strijd tussen de lutheranen intens beziggehouden. Geen wonder! Want

- 1) het ging Calvijn om het behoud van de kerk des Heeren, die in Duitsland de verwoesting nabij scheen;
- 2) hij hoopte dat Melanchton krachtig zou optreden en zijn gezag zou laten gelden;
- 3) hij werd zelf aangevallen door vele „rasechte” (gnesis-)lutheranen en zag de meest ergerlijke dwalingen opkomen;
- 4) verdeeldheid was zéér gevaarlijk, juist omdat de papisten zich sterk gevoelden met hun Concilie van Trente.

In *maart 1556* schreef Calvijn aan Bullinger te Zürich; dus vóór het te houden godsdienstgesprek:

Ik heb thans niets te schrijven. Wel bemerk ik, dat de lutheranen samenspannen, ons te overspoelen met verweer schriften. Nu heeft Schnepf me weer aangevallen. Wanneer zijn boek iets eerder was verschenen, had ik hem, samen met zijn kameraad Westphal, onderhanden kunnen nemen.

Schnepf, de leidende professor in de theologie te Stuttgart, de hoofdstad van Württemberg in Zuid-Duitsland.

Westphal, de lutherse predikant te Bremen, die Calvijn op tal van punten zeer fel bestreed, omdat hij zag, dat Calvijn steeds meer tot overeenstemming kwam met de zwinglianen (Bullinger) en zelfs bereikt had, dat tussen hen een „Consensus” een overeenstemming van gevoelens, tot stand gekomen was.

Op de *18e mei van 1556* heeft Calvijn aan Farel geschreven, hoe hij staat tegenover het plan, te Worms de strijdende partijen onder

de lutheranen rond de tafel te brengen onder leiding van Melanchton. Hoe staat hij daar tegenover?

Voor de samenkomst te Worms waag ik het niet zo warm te lopen als menigeen wel wenst. Het is naar mijn mening voldoende, wanneer ik publiekelijk verklaar, dat ik bereid ben, er aan deel te nemen; als men mij uitnodigt. De zürichers (zwinglianen K.) willen er weliswaar totaal niets van weten. Daarom kan ik het niet riskeren, hen door mijn deelnemen aan het godsdienstgesprek te Worms, te vertoornen. Pas nog heeft Bullinger (Zürich. K.) heel wijdlopig en met grote hevigheid van mij geëist, dat ik genoemde zaak van meetaan moest afbreken. Ik heb wel besloten, hem geen gehoor te geven. Maar ik denk wel, dat alle welgezinden mij wel zo'n terughoudendheid toestaan, dat de zürichers mij niet voor de voeten kunnen werpen, dat ik al te ijverig in deze zaak me met deze zaak ingelaten heb.

Ik kan me dan naderhand ook veel beter verontschuldigen, wanneer ik zeg, dat het niet juist zou zijn, het dispuut, dat de tegenpartij wenst, te ontwijken.

U ziet wel, hoe voorzichtig Calvijn te werk wil gaan.

We zagen reeds, dat de uit Londen verdreven predikant, Johannes á Lasco, heel veel zag in dit komende godsdienstgesprek. Hij was vanuit Embden, (waar hij onderdak had gevonden, na door de luthersers in Denemarken en andere duitse steden, verhinderd te zijn, daar te landen, met zijn vluchtelingenscheepje weer de zee te zijn opgestuurd), naar de bijeenkomst van de lutherse vorsten gereisd, om daar iets te bereiken.

Calvijn heeft grote bezwaren tegen dit eenmans optreden. Hij schrijft aan deze bekwame man, voor wie hij overigens diep respect heeft:

Dat u, zeer geachte broeder, naar Spiers gereisd bent, om met het oog op een godsdienstgesprek iets te bereiken, wist ik al langer, gedeeltelijk van reizigers, die daar waren, gedeeltelijk ook uit brieven. Omdat u echter, noch iemand anders van het daar bereikte resultaat ook maar iets vermeldt, concludeer ik uit dat zwijgen, dat er nog niets gebeurd is.

Ik heb dat steeds gevreesd, want de zwakheid en de traagheid van de vorsten, wanneer het er om gaat, iets voor de religie te doen, is bekend. (Het staat ook vast, dat zij, onder wier invloed zij staan, – omdat ook zij weer met anderen ruggespraak moeten houden –, ons voor het merendeel niet gunstig

gezind zijn). De helse verharding van onze tegenpartij werkt reeds zo sterk, dat elke vriendschappelijke bespreking met ons, omdat we gehaat zijn, wordt vermeden.

Calvijn vertelt dan dat de zwinglianen niets verwachten van zo'n godsdienstgesprek en dat ze grote bezwaren hebben tegen wat á Lasco op zijn eentje onderneemt.

U moet er wel goed notitie van nemen, dat zij van mening zijn, dat u vervalt in een al te ijverige tegemoetkomendheid en dat u iets onderneemt, wat onze zaak een ongunstige naam geeft en haar zodoende schade berokkent.

Bullinger had aan Calvijn geschreven (en deze woorden geeft Calvijn in zijn brief aan á Lasco door):

Wanneer wij ook maar een klein weinigje van onze reine, eenvoudige leer afwijken, zou dat het meest smadelijkste zijn, wat we doen kunnen en er zou onmiddellijk nog meer narigheid uit voortkomen. Wanneer we daarentegen vrijmoedig en standvastig de leer belijden, dan zal het loon, dat ons ten deel valt, heel slecht zijn; men zal ons voor de voeten werpen, dat we ontembare stijfkoppen zijn.

Calvijn echter meent:

Ik geef toch de hoop niet op, maar meen, dat een eerlijke, open bemiddelingspoging ondernomen moet worden, waarmee de goedgezinden hartelijk kunnen instemmen en die de halsstarrige lieden, wier lawaai en gekrijs de wereld in verwarring brengt, hen zal tot zwijgen brengen.

Wat een optimist! Nog steeds verwacht hij, dat een moedig, krachtig, openhartig optreden van Melanchton de zaak redden zal.

Calvijn was in september 1556 naar Frankfort aan de Main gereisd, waar de franse vluchtelingengemeente door onderlinge twisten verscheurd dreigt te worden.

Hij schrijft daar op *17 september 1556* vanuit Frankfort een brief aan Melanchton, waarin hij zegt: nu de vorsten aarzelen, een godsdienstgesprek tussen de elkaar bestrijdende lutheranen te beleggen, pak het zelf aan! Melanchton had aan Calvijn dit idee voorgelegd.

Uw bedoeling, door persoonlijk ingrijpen een godsdienstgesprek te organiseren, is goed en verstandig. Wel dapper opgezet en uitgevoerd; zoals u schrijft. Men hoeft niet lang te wachten, tot velen zich achter dat plan scharen. Wanneer u het teken daartoe geeft, dan zullen allen tevoorschijn komen, die de rust in de kerk na aan het hart ligt.

Wat u besluit, deel het mij zo snel mogelijk mede. Ik smeed u dat dringend!

Bijna een jaar lang heeft Calvijn de gang van zaken rondom het voorgenomen godsdienstgesprek in spanning gevolgd. Verscheiden brieven werden over en weer geschreven. De verweerschriften tegen de leer, die Calvijn voorstond, voornamelijk van de zijde der gnesio-lutheranen, die tot in het absurde toe Luthers opvattingen verdedigden, beantwoordde Calvijn soms heel scherp en heftig.

Wanneer eindelijk de partijen in augustus 1557 bijeenkomen in Worms en op 11 september de eerste zitting plaats vindt onder voorzitterschap van de bisschop Plug, is daaraan reeds een en ander voorafgegaan. De partijen hebben zich reeds met elkaar gemeten. De partij van Flacius kwam, nadat de hertog van Württemberg had voorgesteld, uit te gaan van de Augsburgse Confessie als grondslag voor de besprekingen, direkt al met het voorstel, dan vooraf alle sekten de toegang tot het godsdienstgesprek te ontzeggen, omdat zij in woord en geschrift tegen hetgeen daarin wordt beleden, hadden gezondigd. Onder die sekten rekende hij de filipisten (aanhangers van Melanchton), de sacramentariërs (aanhangers van Zwingli), de volgelingen van Osiander (beschermd door Brenz) en andere.

Dat kon natuurlijk niet. Flacius en de zijnen zouden dan alleen overgebleven zijn.

Toch was het een slecht voorteken.

En inderdaad heeft het godsdienstgesprek, dat van 11 september tot 6 december zich heeft voortgesleept, niet het minste resultaat opgeleverd.

Melanchton stelde alle partijen teleur. Zijn eigen volgelingen, omdat hij de tegenpartij (o.a. Brenz) heel ver tegemoet kwam. De volgelingen van Calvijn evenmin, omdat Melanchton zwijgen bleef, en toen hij op papier trachtte de partijen door vage formuleringen van leerstukken tot elkaar te brengen, mislukte ook dat.

Van waarnemers (Beza en Budé) kwam Calvijn te weten, dat er in Worms zeer smalend gesproken was over de Reformatie in Genève. Met name Brenz had zich zo opgewonden, dat hij zijn smaardrede niet kon beëindigen. Zijn meer gematigde collega Jacob An-

dreä had zijn plaats moeten innemen. En het ergste vond Calvijn wel, dat Melanchton had gezwegen!

Hij was met zijn hoog vereerde vriend, van wie hij tot op het laatste moment zoveel verwacht had, ondersteboven gevallen; ja, dat Melanchton in vele opzichten, terwille van de lieve vrede, Brenz in vele opzichten tegemoet was gekomen, was voor Calvijn zeer pijnlijk.

Er was nog iets heel verdrietigs bijgekomen.

Tijdens het godsdienstgesprek te Worms hadden de franse gereformeerden een gezantschap naar Worms gezonden om hulp te vragen tegen het woeden van hun koning, Hendrik II. Deze koning had een nachtelijke kerkdienst in Parijs overvallen en 35 leden der gemeente gevangen genomen. De vraag was: kunt u bij Hendrik II bewerken, dat hij ze vrijlaat?

Toen de Duitsers vroegen naar hun belijdenis en zeiden, er op te staan, dat ze de Augsburgse Confessie van 1530 ondertekenden, had Beza een belijdenis in der haast opgesteld voor de Fransen, waarin hij, wat de viering van het Avondmaal betreft, heel ver aan de wensen van de Lutheranen tegemoet kwam.

Toen dat bekend werd (Calvijn was hier buiten gehouden), waren de Zürichers heel boos. Ze gingen twijfelen aan de overeenkomst tussen hen en Calvijn, de Consensus genaamd.

Het heeft Calvijn heel veel moeite gekost, om Beza in bescherming te nemen en een breuk tussen Genève en Zürich te voorkomen.

Waarom Calvijn zelf niet naar Worms was gegaan, lezen we in een brief van hem aan Farel,

14 september 1547. (Ook Farel was er als waarnemer voor enkele dagen heen gegaan).

Vergeef me, wanneer ik u niet bijviel met betrekking een reis naar de samenkomst te Worms. (Farel had gezegd: u móét daarheen gaan).

Zelfs bij hen, die ons goed gezind zijn en die wensten, dat ik daar zou komen, viel zo'n overdreven ijver slecht, omdat daardoor mijn naam door de tegenstanders door het slijk zou zijn gehaald en dit bij anderen van onze kant onnodig ernstige bedenkingen wakker geroepen zouden worden. (Bij Bullinger bijvoorbeeld. K.). Maar ik heb het laatste half jaar wel Melanchton geschreven, dat hij niet zou ophouden, zijn schouders onder dit godsdienstgesprek te zetten en onze leer te verdedigen. Als hij daar maar eenmaal achter staat, hoop ik hem niet zonder resultaat bewerkt te hebben. Ook Sturm (van Straatsburg K.) heeft mij, nadat ik hem daartoe vermaand

heb, beloofd, Melanchton aan te sporen. Dat is beter, dan wanneer ik door eigen overdreven ijver mij zoegezegd uitleverde aan de hoogmoedige tegenstanders, afgezien nog van de ergernis van onze eigen partij.

Op 13 oktober 1557 in een schrijven aan Bullinger te Zürich komt Calvijn nog eens op het gebeurde rondom dit godsdienstgesprek terug.

Door de leiding des Heeren hebben onze broeders Farel en Beza onlangs de gelegenheid gekregen, toen ze opnieuw naar Worms waren gereisd, door het afleggen van hun correctie, belijdenis, de ergernis, die bij u door valse verdachtmaking ontstond, uit de wereld te helpen.

Ik was direkt er al van overtuigd, dat degenen, die, zoals Beza mij bij hoog en laag plechtig verzekerde, het een en ander uit hun toenmalige belijdenis alleen daarom hadden verzwegen, omdat ze het nu eenmaal niet belangrijk genoeg achtten, om deze te vermelden. Dat zij dit mij uit hoofde van een of andere vreesachtigheid verborgen zouden hebben gehouden, scheen mij steeds onmogelijk. Was de belijdenis, gezien haar beknoptheid, ook iets dubbelzinnig en onduidelijk, ik heb er toch nimmer aan getwijfeld, dat zij niet tienmaal liever zijn gestorven, dan ook maar een haarbreed af te wijken van onze Consensus, of dat ze hun overeenstemming daarin met ons niet openlijk zouden hebben ingewilligd.

Melanchton schrijft vriendelijk over ons. Destemeer smartelijk is het, dat wij nu in strijd met elkaar moeten staan. (Calvijn en Bullinger. K.). Het is maar goed, dat de Heere mij tegen dreigementen en waarschuwingsgeschut gehard heeft.

Dat Beza minstens zo dapper als standvastig is, daar ben ik vast van overtuigd.

Op 23 februari 1558 komt Calvijn nog eens terug op het godsdienstgesprek te Worms in een brief aan Bullinger.

De ongelukkige afloop van het Wormse godsdienstgesprek brengt me niet zo in verwarring, als wel het zeer zwak en zielig gedrag van Melanchton. Ik ervaar dit als pijnlijk en ergerlijk. Zeker, ik wist, dat hij toegeeflijk en teer was; ik wist ook, dat hij ook in Worms bang en besluiteloos kon zijn. Maar hij is toch veel verder gegaan, dan ik verwacht had. Ja, ik had niet eens verwacht van Brenz, dat hij zó vijandig optreden zou.

Ze zullen het ondervinden, dat onze kerken zich met recht beledigd gevoelen.

Calvijn is geneigd, de schuld, dat Melanchton en Brenz zo hevig tegen de zwitsers te keer hadden gegaan, te wijten aan Bullinger en de zijnen, omdat zij steeds het godsdienstgesprek hadden afgevoerd.

We komen hier nog wel op terug in het volgende hoofdstuk.

3c. *Mis! De prinsen van Saksen weigeren de commentaar op het Boek Genesis.*

U weet, dat Calvijn zijn commentaren op Bijbelboeken en ook wel andere geschriften, opdroeg aan personen, die hij daarmee zijn hoogachting en waardering wilde te kennen geven. Maar dat kon wel eens verkeerd uitpakken.

Aan zijn vriend De Falais droeg hij zijn commentaar op 2Thessaloniësen op. Maar toen deze vriendschap eensklaps werd afgebroken, omdat De Falais ingepalmd werd door de Calvijn zeer vijandig gezinde arts, de heer Bolsec, werd een tweede druk aan een ander opgedragen (Aan Tenor, zijn trouwe arts).

Toen Elisabeth haar halfzuster Maria (de Bloedige) had gevangen gezet en zij koningin werd van Engeland, droeg Calvijn haar één van zijn commentaren op.

Ze weigerde echter, dit boek met bijgaande brief in ontvangst te nemen.

Zo dacht Calvijn er goed aan te doen in 1544 (we gaan dus even terug in de historie: Calvijn – lutheranen), zijn commentaar op het Boek Genesis op te dragen aan de drie zoons van de in 1554 overleden keurvorst van Saksen, Johan Frederik.

U weet wel, dat deze keurvorst, toen zijn neef Maurits verraad pleegde, het Schmalkaldische Verbond de rug toekeerde en de zijde van de keizer koos, gevangen werd genomen (1547). Maurits van Saksen nam zijn plaats in. In 1551 werd Karel V bijna gevangen genomen, toen Maurits van Saksen opnieuw verraad pleegde en zijn keizer onverhoeds aanviel.

Calvijn denkt dan de drie prinsen gunstig te kunnen stemmen jegens de Reformatie in Genève, door de drie zoons van deze ongelukkige keurvorst zijn Genesis-commentaar op te dragen.

Saksen, het vaderland van Luther, met zijn beroemde universiteit te Wittenberg, was gebrand op Melanchton, omdat hij met zijn Leipziger Interim meewerkte aan de verroomsing van de lutherse Reformatie.

De prinsen hebben echter deze handreiking van Calvijn van de

hand gewezen.

Wie de vertaling van deze commentaar op Genesis (uitgave De Groot-Goudriaan) er op naslaat, zal zien, dat Calvijn een latere uitgave heeft opgedragen aan „de doorluchtigsten prins Hendrik”, hertog van Vendôme, erfprins van het koninkrijk Navarre, de latere franse koning Hendrik IV, die toen nog maar tien jaar oud was.

Let wel, zo'n opdracht betekende, dat degene, die deze opdracht aanvaardde, tevens er mede instemde, dat het boek, dat hij of zij ontving, onder zijn of haar naam verscheen.

Omdat de opdracht aan de saksische prinses vergezeld ging van een zeer leerzame brief, laten we deze hier in haar geheel volgen. Ze is gedateerd: 31 juli 1554.

Calvijn heeft daarin (ook voor ons en voor deze tijd) aangetoond, van welk een grote waarde de inhoud van het Boek Genesis voor ons is.

Paulus berispt in Rom. 1:29 met recht de kwaadwillige traagheid van de mensen, die met gesloten ogen het duidelijke spiegelbeeld van de heerlijkheid Gods, dat hun in Gods wereldschepping voortdurend wordt vertoond, met gesloten ogen voorbij zien.

Zo wordt het licht der waarheid op onrechtvaardige wijze onderdrukt. Niet minder hatelijk en smadelijk is de onwetendheid met betrekking tot de oorsprong en de schepping van het menselijk geslacht, die bijna in alle tijden heerste.

Het is wel opmerkelijk, dat spoedig na de stichting van Babel in vergetelheid geraakte, wat men onvermoeid had moeten verklaren en had moeten prijzen.

Want de verstrooiing betekende voor de onheilige mensen een soort loskomen van de zuivere godsdienst. Daarom ging het hen verder niet ter harte, datgene mee te nemen in alle streken der aarde, waar ze kwamen, wat ze van hun vaders gehoord hadden over de schepping en de inrichting der wereld.

Zo kwam het, dat geen volk, uitgezonderd de nakomelingen van Abraham, tweemaal duizend jaren wist, wat zijn oorsprong was en wanneer daadwerkelijk de hele mensheid ontstaan was.

Toen dan ook Ptolomeüs de Boeken van Mozes in het grieks liet vertalen, was zijn streven, althans voor zijn tijd, meer loffelijk dan vruchtdragend, omdat het licht, dat hij uit de duisternis wilde tevoorschijn halen, door de zorgeloosheid der mensen uitgeblust en verborgen bleef.

Daaruit kunnen we zien, dat de mensen, die met alle vezels

van hun hart er op uit hadden moeten zijn, de Schepper dezer wereld te kennen, in boosaardige goddeloosheid aan moedwillige blindheid de voorkeur gaven.

Wel bloeiden schone wetenschappen; heerlijke talenten werkten krachtig; er verschenen werken op allerlei gebied. Maar omtrent de historie der schepping van deze wereld heerste diep stilzwijgen. Ja, de grootste wijsgeer (Aristoteles), die in scherpzinnigheid en geleerdheid allen overtrof, heeft met zijn bewering, dat de wereld eeuwig is, zijn hele begaafdheid daartoe aangewend, Gods eer weg te nemen.

Ja, zijn leerling Plato was een beetje vromer. Hij liet zich kennen als iemand, die iets van de ware kennis geproefd heeft. De heel kleine waarheidselementen echter, die hij heeft gemaakt, bederft en vermengt hij met zoveel verzinsels, dat een zo verdichte leer eerder schaadt dan nut doet.

Zij echter, die zich wijdden aan de geschiedsbeschrijving, begaafde, literair fijnzinnige lieden, beroemen zich met grote mond, getuigen te zijn van de oudste tijden. Maar reeds vóór ze aan de tijd van David komen, vullen ze hun werken met veel troebel vocht. Gaan ze er echter wat dieper op in, dan slepen ze een ongehoorde hoeveelheid leugenachtige drek met zich mee. Zo ver zijn ze er vandaan, tot een ware, heldere, samenhangende beschrijving te komen vanaf het begin der wereld.

Wat ze echter niet willen weten, zou niet ver te zoeken zijn geweest, als ze maar hun gedachten op die bestudering der Waarheid hadden willen richten.

De Egyptenaren bewijzen dat. Zij beroemden zich er op, terwijl door hun poorten het licht van het Woord Gods brandde, zonder schaamte schandelijke fabels omtrent hun geschiedenis op te hangen, alsof deze 15.000 jaren terugging – vóór de schepping der wereld!

Niet minder smakeloos en kinderlijk was de bewering van de Atheners, die zich er op beroemden, uit de aarde van hun land geboren te zijn. Ze trachtten op deze wijze zich van een zeer uitzonderlijke ontstaangeschiedenis te verzekeren. Maar ze maakten zich zelfs in de ogen der barbaren belachelijk. Hoewel zeker al deze geschiedschrijvers min of meer in de vergeetelheid terecht gekomen zijn, achtte ik het toch wel de moeite waard, hun dwaling, die minder onschuldig is, dan ze dachten, op te halen. Ze dachten, wijzer te zijn dan alle anderen. Of nu alle oude volken opzettelijk een sluier voor de ogen hielden, of hen de traagheid in de weg stond, wij moeten het een onvergelykbare schat achten, het Boek Mozes te bezit-

ten. Dat biedt ons over de schepping der wereld zoveel ontwijfelbaar betrouwbaars aan, zonder hetwelk we niet waard waren, dat de aarde ons draagt.

De geschiedenis van de zondvloed, die ons zowel een vreselijk beeld geeft van de goddelijke strafgerechtigheid in de vernietiging van het menselijk geslacht als ook het liefelijk beeld in het herstel van dit geslacht. Maar daar wil ik thans aan voorbijgaan. Dit nu maakt het Boek reeds van onschatbare waarde, dat het namelijk alléén toont, wat voor alle mensen wetenswaardig is; hoe de Heere na de verderfelijke val van de mens Zich Zijn kerk verloor; wat haar ware godsdienst was; in welk soort vroomheid zich de heilige vaders oefenden; hoe de zuivere religie, die door menselijke nietsnutigheid van tijd tot tijd verviel en dan zich om zo te zeggen later weer vernieuwde tot haar vorige toestand; hoe God met Zijn verkoren volk het genadeverbond der eeuwige zaligheid sloot; hoe uit één man, en wel uit een onvruchtbare, vervallen en bijna halfdode Abram langzaam een nietige spruit voortkwam, die dan snel aanwies tot een grote menigte; hoe de Heere op onverwachte wijze Zijn uitverkoren geslacht verheven en beschermd heeft, als een arm hoopje volk, zonder enige middelen om zich te verdedigen, blootgesteld aan zoveel bittere tegenspoed, rondom omringd door tal van vijandelijke legerescharen.

Hoe noodzakelijk nu de kennis van deze dingen is, kan ieder uit het gebruik, dat hij daarvan maakt, en uit eigen ondervinding, beoordelen.

Wij zien bijvoorbeeld, hoe de papisten veel ophef maken met de valse titel „kerk” en daarmee de eenvoudige mensen angst aanjagen.

Mozes tekent ons het ware gezicht van de kerk. Dat kan onnodige angst verjagen. Want het verstoort al haar kunststukken. Ook slepen zij kortzichtige mensen mee door de glans en de praal van haar processie. Ja, ze maken hen daarmee verward en dol.

Wanneer we evenwel onze blik wenden naar de kenmerken, waarmee Mozes de kerk tekent, dan kunnen deze ijdele maskers ons niet meer misleiden.

Dikwijls ontmoedigt het geringe aantal van hen, die de zuivere, reine leer aanhangen, ons; het brengt ons in verwarring. En dit wel in het bijzonder, wanneer we zien, hoe ver en hoe breed het rijk van het bijgeloof zich uitstrekt. Maar zoals eens Gods Geest door de mond van de profeten de Joden liet zien op de rots, waaruit ze gehouwen waren. (Jes. 51:1), roept die-

zelfde Geest ook door Mozes op gelijke wijze terug. En hij herinnert ons er dan aan, hoe verkeerd het is, de kerk af te meten naar de menigte van haar leden, alsof haar waarde bestond in het aantal.

Al bloeit de religie niet zoals we wel dat zouden wensen, wanneer de Gemeente van Christus verstrooid wordt en er nauwelijks sprake is van een welgeordende toestand, dan wankelt onze moed toch niet, als zou zij geheel vergaan.

Mozes vertelt ons toch van de opbouw der kerk uit het puin, van haar vergadering uit brokstukken en uit de verwoesting. Dat moet ons het hoofd doen opheffen, omdat wij hier een voorbeeld hebben van de genade Gods.

Wanneer de neiging, om niet te zeggen de moedwil van het menselijk geslacht zo groot is, telkens nieuwe kultuurvormen uit te vinden, ons kan niets van méér nut zijn, dan het gebod van een zuivere, ordelijke godsdienst te zoeken bij de heilige aartsvaders, wier vroomheid Mozes voor ons allen daarin kenschetst, dat zij alléén zich hielden aan Gods Woord.

Hoe groot ook het onderscheid in uiterlijke ceremoniën moge zijn, wat onbuigzaam moet blijven en wij met hen gemeen moeten hebben, is, dat onze vroomheid zich alleen richt naar Gods wenk en oordeel.

Het is mij niet verborgen, hoeveel nog veel rijker stof hier nog open ligt en hoe ver mijn woorden nog te kort schieten in wat we hier in het kort aanstipten.

Omdat echter elke onderdeel van deze stof op de gepaste plaats ter sprake komt, al is het dan niet met de betamelijke glans en tooi, maar met meer uitvoering en uitgebreid, wil ik er thans mee volstaan, de vrome lezer in het kort er opmerkzaam op te maken, van hoeveel waarde het is, te leren, het voorbeeld van de kerk, zoals Mozes deze heeft getekend, verstandig en tot goed gebruik te benutten.

Het staat immers vast, dat de Heere daarom ons door de hoop op dezelfde erfenis met de heilige aartsvaders heeft verbonden, dat wij over de lange periode, die ons van hen scheidt, heen, ons in gezame overeenstemming des geloofs en der lijdzaamheid met hen zullen toerusten tot dezelfde strijd.

Wat moeten we bepaalde onrustige mensen dan ook schuwen, die, aangegrepen door een of andere fanatieke ijver, de kerk van deze dagen, die reeds al te zeer verscheurd is, steeds weer trachten verder uit elkaar te scheuren.

(Calvijn bedoelt hier Flacius met zijn „rasechte” lutheranen. K.).

Ik heb het hier niet over de verklaarde tegenstanders, die met

open geweld het er op toeleggen, alles te verderven, wat nog aan vromen bestaat. Zij willen hun nagedachtenis tot in de grond toe uitdelgen. (Denkt hier Calvijn niet aan Castellio, en aan Servet, en aan Bolsec?? K.).

Neen, ik denk hier aan de eigenzinnige Evangelieverkondigers, die zo maar, om de strijdpunten telkens weer nieuw leven in te blazen, onophoudelijk nieuwe stof aanslepen. (Denkt Calvijn hier aan Osiander en Westphal, lutherse theologen, over wie we uitvoerig in Deel X hopen te spreken? K.). Ze verstoren de vrede, die vrome, geleerde mannen zo heel graag zouden behouden. (Denkt Calvijn hier aan Melancthon? K.).

Zeker, dat was, naast andere, de voornaamste reden voor mij, om Uwe Hoogheid dit werk op te dragen, opdat het op deze wijze, hoewel we als kerk ver van elkaar verwijderd zijn in ruimtelijk opzicht, toch moge komen tot een heilige broederlijke eenheid. Want hoewel er van liefdediensten in het wederzijds onderhouden van gemeenschap weinig sprake was en we daarin traag waren, – de verschrikkelijke vernieling van de christelijke wereld dwingt ons er toe, het koste wat het koste de vrome eendracht onder elkaar te beoefenen. (Traag? Ja, Calvijn denkt aan de totaal ontbrekende bereidheid, de vervolgde hugenoten in Frankrijk te hulp te komen. K.).

We zien toch, hoe onder de papisten, ook al hebben ze onder elkaar over tal van zaken veel twist, onder hen bij de voortduur sprake is van een verwoede en samengezworen eenstemmigheid tegen het Evangelie. (Calvijn denkt hier aan het Concilie van Trente. De Contra-Reformatie staat voor de deur! K.).

Hoe gering het getal dergenen is, die vasthouden aan de reine, orthodoxe leer van Christus, vergeleken bij haar ongehoord vele strijdkrachten, het is onnodig, dit te vermelden.

Intussen duiken wel als het ware uit de schoot der kerk kwade scribenten op, die niet alleen het licht van de zuivere leer met de nevels van hun dwaalleer verduisteren en met hun dwaasheden de eenvoudige en minder onderwezen mensen van de wijs brengen, maar die ook het zich veroorloven, met hun onheilige kwaadaardigheid de hele religie te verwoesten. (Castellio, Servet, Bolsec! K.). Ze bewijzen met hun vuile ironie en spot, dat ze echt leerlingen van Socrates zijn. Ze huldigen dit principe (en dit vindt steeds meer bijval onder hen), dat ieder, die over iets in twijfel is, de Schrift maar niet zo serieus moet nemen. Geloofsvrijheid dus in de top! Zo bereiken deze lieden, die, verlokkt door deze nieuwe wijsgerige

school, met die twijfelachtige speculaties, alles door de vingers zien, tenslotte, dat ze steeds leren, maar nooit tot kennis der waarheid komen.

Hoe vele malen ons nu satan met zijn intriges ook bestrijden moge, dat moet voor ons nog veel meer een aansporing zijn, verbinding te zoeken. Daarom hoop ik, dat alleen al deze noodzaak u voldoende zal zijn, deze mijn opdracht te billijken is.

Maar nog veel meer stel ik vertrouwen op uw zeer grote vriendelijkheid, dat deze opdracht, op zichzelf gezien, u lief en aangenaam zal zijn.

Daar heb ik vele goede getuigen voor, toen ik begon deze commentaar te schrijven en van plan was, deze aan uw vader op te dragen, de voortreffelijke vorst, als we hem langer onder de levenden hadden mogen hebben.

Nu echter, omdat ik me na zijn dood tot zijn zoons wend, komt het me voor, dat ik dit werk te zijner nagedachtenis zou kunnen opdragen aan u. Ook al, om de overledene te eren en zijn nagedachtenis aan het nageslacht door te geven.

Niet alleen vanwege zijn persoonlijke verdiensten betaamt dit ons, maar ook als voorbeeld voor het volk.

Het was reeds groot, in hem, een vorst van de hoogste, edele rang, deugden waar te nemen, die niet alleen toentertijd bloeiend geluk meebrachten, maar die ook zijn hoge positie en zijn voortreffelijke ereplaats in het bijzonder sierden. (Johan Friedrich was, naast Filip van Hessen, de leider van het in 1531 opgerichte verbond van protestantse vorsten. K.).

De beslist ongelooflijke standvastigheid echter, die na de nederlaag in de Schmalkaldische oorlog in zijn heldenhart zo glanzend uitblonk, verkreeg zodoende de bewondering van de hele wereld. Hij gewon juist toen zoveel meer oprechte lof, dan hij aan macht verloor. (Hij werd na de slag bij Mühlberg, 1547, door Karel V gevangen genomen, en de verraderlijke neef, Maurits, nam zijn plaats in. K.).

Zo twijfel ik er geen ogenblik aan, dat de ongebroken grootsheid van karakter van deze ene man ook in de komende en nog heden voortdurende treurige toestand van de kerk vele duizenden vromen opgebeurd heeft.

Wanneer hij daarin allen ten voorbeeld is geweest, moet u, edele prins, zich met te meer ijver en te meer ernst bemoeien, te worden als hij, die uw familie een voorbeeld gaf. Zonder twijfel streeft u daarnaar om het hardst, zonder nijd. Ik hield het dan ook voor zeer gepast, u tezamen in een schrijven bij deze opdracht te betrekken, nu alle vromen hopen, ja

vurig wensen, dat u door meer nog, dan daardoor, dat u broeders zijt, eng verbonden blijft, namelijk door u overeenkomst met uw edele vader.

Wanneer drie zoons het beeld van hun vader vertonen, die de vijanden zelfs moeten prijzen, dan kunnen alle aanhangers van het Evangelie het Huis Saksen gelukwensen; allen, die dit Huis verplicht en er mede bevriend zijn.

Ter aanbeveling van mijn werk aan vorsten, die zich aan Christus wensen te wijden, zij het u voldoende, dat ik overal met even grote trouw en eerbied er naar streef, de zuivere evangelische leer te verdedigen en het heilige Woord van God helder te verklaren.

Al ben ik echter misschien Uwe Hoogheden onbekend gebleven, aan uw hof vertoeft als zeer geëerd man de kanselier Frans Burckard, die zo welwillend is, zoals hij mij veertien jaar geleden betuigd heeft, mij bij u in uw gunst aan te bevelen. (Calvijn kende deze eerste minister uit Hageneau, waar in 1540 het bekende godsdienstgesprek werd gehouden. K.). Zonder mezelf te prijzen (dat wil ik beslist niet), moge hij slechts een getuigenis afleggen van mijn ijver voor de uitbreiding van het Rijk van Christus. Omdat hij bij u terecht in dezelfde gunst staat en hetzelfde aanzien geniet als eens bij de nobele vorst, uw vader, zal hij in hetgeen hij van mij weet, een goede getuige zijn.

Vaartwel, doorluchtig² vorsten. De Heere behoede u met Zijn bescherming; Hij leide u door de Geest der wijsheid en gerechtigheid en Hij sterke u rijkelijk met tal van zegeningen.

Welk een brief!

Behalve wat speciaal op de toenmalige situatie betrekking heeft, in vele opzichten als geschreven voor onze tijd.

Deze veelzeggende opdracht bij Calvijns commentaar op het Boek Genesis, uitgebracht in 1554, dus vóór het reeds besproken Wormser godsdienstgesprek van 1557, waar de oudste prins, toen Johan Frederik II, ook bemoeienissen mee had, hebben de prins van het Huis Saksen, niet aanvaard! Kanselier Burckard kreeg opdracht, de afwijzing aan Calvijn door te geven. En Calvijn laat niet na op 27 februari 1555 aan Burckhard het volgende te schrijven (waaruit blijkt dat deze afwijzing in feite het werk was van de theologen aan het saksische hof).

Uw brief, zeer geëerde man, kon mij, gezien haar inhoud, niet verblijdend en aangenaam zijn. En toch was ze mij daarom lief, omdat zij mij te kennen gaf, dat zelfs in deze

treurige tweespalt uw oude liefde tot mij niet geheel uit uw hart is verdwenen. Want daaruit putte ik moed, dat u zich alle mogelijke moeite zult getroosten, het mateloze fanatisme neer te slaan, waarmede uw theologen mij overvallen.

De afwijzing van mijn boek heeft mij, dat moet ik wel zeggen, heel erg teleurgesteld. Want ik had gehoopt, dat mijn opdracht de doorluchtige vorsten niet onwelkom zou zijn. Al doet mij wel deze persoonlijke krenking pijn, veelmeer nog smart me het, dat dit onrecht de hele kerk werd aangedaan. Want mijn eer boet er slechts in geringe mate mee in. Aan harde, onrechtvaardige oordelen van de wereld ben ik al lang gewend. Aan dit echter, lijkt mij, ontbreekt het algemeen – menselijk fatsoen; om maar te zwijgen over de vriendelijkheid, die Christus Zijn discipelen geboden heeft tegenover een nuttig werk voor Gods kerk, in vrome ijver ondernomen, hetwelk nu, zowel hoogmoedig en eigenzinnig, wordt vermaad.

Hadden ze daarin iets van een te veroordelen onvrome leer gevonden, dan zou ik zelf uit het oogpunt van billijkheid daarmede ingestemd hebben. Maar dat zullen deze mannen niet wagen, mij voor te houden. In de leer der sacramenten stemmen wij weliswaar niet overeen, en wel, omdat ik het met de massieve formulering van de leer, waarin zij meer uit vasthoudendheid dan uit verstandige overwegingen volhardden, niet woord voor woord eens ben.

Maar ik geef gewoonweg niet toe, dat één van hen het rechte gebruik en het oogmerk der sacramenten hoger aanslaat, haar waardig meer prijst, kortom over de sacramenten met groter eerbied gesproken heeft, dan ik.

Omdat ik u echter aan de korte opheldering van deze vraag, die u mijn bode bezorgt, iedere vorm van twijfel ontnemen zal, wil ik u, een man van scherpe oordeelskracht, niet met overbodige woorden lastig vallen.

Maar dan blijft nog het verwijt aan mijn adres, dat ik niet overal de uitleg van Luther goedkeur.

Maar, wanneer het niet meer iedere exegeet geoorloofd is, over eenzelfde tekst zijn mening naar voren te brengen; in welke slavernij komen we dan terecht? Ja, wanneer ik in niets mag afwijken van de mening van Luther, dan is immers het werk van de exegeet onzinnig en belachelijk. Daarop alléén had men moeten letten, of ik tot elke prijs uit eerezucht een andere mening wilde doen gelden, en of ik uit onbezonnenheid overdreef, en, of ik hatelijk polimiseerde of smadelijk spotte. Wanneer u, zeer geachte man, lust had, mijn hele boek door

te lezen, dan zoudt u niets, wat daarop lijkt, er in tegenkomen. U zoudt veel eerder zien, dat ik, waar misschien een ander een groot geschrei laat horen om de aandacht op zich te vestigen, slechts kort en nuchter aangeef, waar een dwaling zich vertoont, zonder namen te noemen, of spottend te berispen. Ik heb dwalingen waar ik niet anders kon, stilzwijgend begraven, zodat u voor mijn gematigde en beschaafde wijze van schrijven niet anders dan lof kunt hebben. Dat getuigenis mag ik me geven, dat ik niets anders op het oog had, dan het nut van het lezend publiek, dat anders zo gemakkelijk misleid wordt, als men het niet heel voorzichtig vermaant. Wat nu de doorluchtige prinsen betreft, ik wil, wanneer ze het een schande achten, dat mijn werk hun namen in de top draagt, hoewel het nu al te laat is, om het geheel goed te maken, toch liever alles doen, wat u schrijft, en hen niet langer in zake de eer, die ik hen wilde bewijzen, ergeren. (Wat Calvijn moest doen, en beloofde te zullen doen, weten we niet. K.)

Uw eerwaarde geheel toegenezen
Johannes Calvijn.

3d. *Na Worms (1557) vrijwel geen contacten meer tussen Genève en Wittenberg.*

We hebben uitvoerig bij de mislukte, diep bedroevende historie van het godsdienstgesprek te Worms in 1557 stil gestaan. Calvijn en Bullinger zouden er bijna ruzie over hebben gekregen, omdat de eerste er aanvankelijk wel aan wilde deelnemen, de tweede er totaal niets in zag en het daarom negeerde.

Behalve een enkele brief aan Melancthon, die hij beslist niet in de steek wilde laten, heeft Calvijn, althans voorzover dit op te maken is uit zijn brieven, het contact met de lutheranen in Duitsland verbroken. Behalve dan, wanneer hij werd aangevallen op de leer, die hem lief was.

Er is één uitzondering: een brief van Calvijn aan Matthias Schenck te Augsburg:

Schenck, afkomstig uit Constanz, had, toen Calvijn in Straatsburg vertoefde, les van hem gehad. Na in Constanz leraar te zijn geworden, had hij het gebracht tot rector van het gymnasium te Augsburg.

Schenck kreeg daar moeilijkheden met de lutherse predikanten, die, als ze maar iets bemerkten van de invloed van Calvijn, onmiddellijk in het geweer kwamen.

Schenck had aan zijn oud leraar daarover een en ander geschreven. En Calvijn antwoordt hem dan op 22 april 1560:

Over de saksische theologen vertelt u niets, wat niet uit gelijke al te treurige ervaringen alom bekend zou zijn. Waar zij een kerk in hun macht krijgen, richten zij haar niet alleen ten gronde door hun dwars zelfvertrouwen, maar ook door hun beslist ontembare hoogmoed.

Wittenberg heeft wel, dat wil ik toegeven, enkele vrome, wakkere mannen voortgebracht. De meesten echter denken trouwe copieën van Luther te zijn, wanneer ze, in plaats van zielegrootheid, zoals hij die had, van opgeblazen aanmatiging overvloeien.

Zoals het in Jeruzalem was, van waar uit valse broeders uitgingen naar de gemeenten, ontstaan uit de heidenen (ze gaven voor, opvolgers te zijn van Petrus en Jacobus), zo staat het ook met de apen van Luther. Want weinige echte nabootsers heeft Luther achtergelaten. Zij schreeuwen: Wittenberg, Wittenberg! En als men niet precies op hun woorden zweert, dan slaan ze groot alarm. Toen onze consensus (akte van overeenstemming in de leer. K.) met de kerk van Zürich (we komen hier in het volgende hoofdstuk op terug. K.) gepubliceerd werd, vreesde ik niets minder, dan dat Westphal (predikant in Bremen. Zie Deel X. K.) daarin aanleiding zou vinden om ons aan te vallen. Daartoe gedwongen heb ik me toen in de strijd geworpen om het wilde monster aan banden te leggen.

Ik verwonderde me er nadien over, hoevelen er toen door soortgelijke woede aangegrepen zijn. Niet alleen hun onwetendheid, maar ook hun onrechtschapen lasteringen dacht ik daarbij zo aangetoond te hebben, dat, wie ook maar enigszins verstandig oordeelt, hun hoogmoed en hun stinkend, ijdel gezwets moet verachten.

Ze komen er wel heel duidelijk voor uit, dat hun laatste hoop nog maar berust op tyrannieke dwinglandij. Dat u in alle bescheidenheid de goede zaak niet steeds op de voorgrond plaatst en u zich ijverig er voor houdt, door uw twist (met de lutherse theologen) de gemeente te verontrusten, is prijselijk. Ik wens u geluk daarmee! Alleen, u moet anderzijds dan wel kloekmoedig hun trots verdragen, opdat Gods waarheid haar plaats behoude.

Want het zou niet juist zijn om daarvan ook maar een weinige af te wijken, gedwongen door het onverstand of de hoogmoed van de dwaze lieden. Als het me mogelijk zou zijn en de gelegenheid daartoe deed zich voor, dan zou ik graag wapens aanleveren tot de strijd. Wanneer u niet tegen de moeite

opziet, de kortgeleden verschenen laatste oplage van mijn Institutie te lezen (1559!), dan zult u, wanneer ik me niet vergis in het zeventiende hoofdstuk van het vierde boek, een niet te onderschatten ondersteuning vinden.

U vraagt me verder nog om advies: mag ik het heilig Avondmaal nemen uit de handen van hen, die wij aanmerken als ketters, omdat wij loochenen, dat werkelijk het vlees van Christus door onze tanden stuk gebeten wordt?

Ik zie het wel als een slecht voorbeeld, wanneer iemand zich van het Avondmaal onthoudt. Maar omdat u onze éénwordings-belijdenis (de consensus; zie hierboven. K.) aanneemt, zou het toch een averechtse, karakterloze huichelarij zijn, hun vals, ongerijmd en fantastisch gedoe, dat door rampspoedige toverkunsten de grondslagen van ons geloof doet schudden, stilzwijgend goed te keuren, zonder dat u vooraf een duidelijke open belijdenis van de zuivere leer zoudt afleggen.

Uit dien hoofde acht ik het het beste, wanneer u vrijmoedig en openlijk betuigt, dat de schuld, dat u niet aan het Avondmaal deelneemt, ligt bij hen, die de zuivere, reine leer van Christus niet toelieten.

3e. *Waarover ging de strijd?*

De strijd tussen Calvin en de lutheranen, maar vooral ook tussen de lutheranen en de zwinglianen ging altijd maar weer over de leer van het Heilig Avondmaal.

Calvin heeft dit zeer in het kort nog eens uiteengezet in zijn brief aan Frederik III, de Vrome, keurvorst van De Paltz. U weet wel, de keurvorst, die in het jaar 1562 opdracht gaf de Heidelbergse Catechismus op te stellen. Op 23 juli 1563 schrijft Calvin aan deze godvruchtige keurvorst. En wat ons bijzonder opvalt: Calvin blijkt de Heidelbergse Catechismus, verschenen in januari 1563, gelezen te hebben. Zeker de afdelingen over het Heilige Avondmaal.

In het Heilig Avondmaal worden wij door het vlees en het bloed van Christus waarachtig gevoed. Zoals brood en wijn voedingsmiddelen voor het lichaam zijn, worden wij daarin geestelijk gevoed door het geloof in Christus' offerande aan het kruis. Om het duidelijker te zeggen: de geestelijke substantie (= wat als zelfstandig gedacht wordt. K.) van het vlees en het bloed van Christus is onze levenskracht en wordt ons onder het symbool (= zinnebeeld. K.) van brood en wijn

medegedeeld. Omdat Christus, toen Hij het sacrament van het Avondmaal instelde, noch valselijk iets beloofde, noch lege (= inhoudsloze. K.) symbolen als speelbal gebruikt, maar, wat Hij ons werkelijk gaf, met uiterlijke tekenen ons voorstelde.

Dan blijft de vraag naar de aard van dit mededelen nog open. (Hoe hebben de gelovigen in het Avondmaal deel aan Christus en Zijn weldaden? K.).

Daar ontstaat nu een conflict!

Want wij weigeren daarin mee te gaan, dat zij zich inbeelden, dat daarbij de plaatselijke tegenwoordigheid van het lichaam van Christus noodzakelijk is. (De consubstantiatie. K.).

Wij zeggen: hoewel Christus in de hemel is, dringt Hij toch door de geheimzinnige en onbegrijpelijke kracht van Zijn Geest zo met Zijn genadewerking tot ons door, dat Zijn vlees ons leven verleent en wij vlees van Zijn vlees, been van Zijn been zijn. (Ef. 3:20).

Zij echter willen van geen mededelen weten, als niet Christus op de aarde is.

Om nu het verwijt, dat zij de plaatselijke tegenwoordigheid (in het brood) leren, te ontwijken, moesten zij de nog meer onwaarschijnlijke leer van de alom tegenwoordigheid (van het lichaam van Christus) uitvinden. Wanneer wij nu niet kunnen inzien, hoe zich dit nu laat verenigen met de grondslagen van het geloof, kunnen ze dat alleen maar wijten aan het feit, dat wij ons verstand niet hebben.

We volgen hierin niet onze eigen gedachten, maar, inzoverre het te vatten is met het ons door God gegeven verstaan, is toch de leer, dat het lichaam van Christus alomtegenwoordig is, beslist niet schriftuurlijk.

Maar zo dikwijls Christus Zelf zegt, of de apostelen zeggen, dat de volheid der Godheid met het vlees verbonden is, zo dikwijls vergenoegen zij zich met de vereniging in Zijn Persoon. En geen mens (behalve dan Eutychus) heeft tot dusver geleerd, dat bij de menswording van Christus Zijn beide naturen zijn vermengd geworden, zó, dat de eigenschappen van Zijn Goddelijke natuur ook aan Zijn menselijke natuur toegekomen zijn.

Ik wil nu niet, wanneer ik de veroordeelde ketter (Eutychus) noem, hun zaak aan de kaak prijsgeven. Maar we zullen hen toch wel moeten vermanen, omdat ze wel er heel goed aandacht aan moeten schenken, waar de strijd lust van zelfs goede, geleerde en scherpzinnige mannen op uitloopt, wanneer ze tot elke prijs hun zaak menen te moeten verdedigen.

Dat is het voornaamste punt van onze controverse, die de leiders van de tegenpartij maar al te hardnekkig en met veel overdrijving ter hand nemen. Hoogstens zouden we hieraan nog kunnen toevoegen, dat zij beweren, dat de goddelozen aan het lichaam en het bloed van Christus niet minder deel hebben dan de meest getrouwe vereerders van God.

Getrouw en onopgemaakt heb ik nu aangegeven, waarom zij thans met ons in de strijd zich begeven, die zich er op beroemen, discipelen van Luther te zijn.

Hiermede moeten we dit hoofdstuk: Genève – Wittenberg beëindigen.

Een indroevige, wrange historie!

De schuld van alle verdeeldheid, ook onder de kerken der Reformatie, ligt geheel en al aan de mens. Hierin werkt de oerzonde door, die leidde tot de val van de mens: de hoogmoed, het niet willen bukken onder God en Zijn Woord, en niet voor elkaar.

Niet minder dan 50 brieven zijn ons bewaard gebleven, die Calvijn, meest vanuit Genève, schreef aan Zwingli's opvolger te Zürich, Hendrik Bullinger. De eerste op 21 februari 1538, toen in Genève de oppositie tegen Calvijn en Farel al de kop opstak. Het volk werd opgeroepen, de eed van trouw af te leggen op de nieuwe kerkenorde, waarin ook de kerkelijke tucht ter sprake kwam.

Calvijn zond Bullinger deze kerkenorde en vroeg hem in te willen stemmen met de hoofdlijnen.

In de laatste brief aan Bullinger van 6 april 1564, zeven weken voor Calvijns overlijden, deelt hij zijn collega mee, hoe slecht hij er lichamelijk aan toe is.

Daar liggen niet minder dan ruim zes en twintig jaren tussen; jaren, waarin beide knechten des Heeren in alle opzichten steeds dichter bij elkaar kwamen te staan.

Omdat we Calvijns levenswerk vanuit zijn brieven reeds voor een goed deel van stap tot stap hebben gevolgd, volgen we even in het kort het levenswerk van Bullinger, zij het in grote lijnen en voor zover Bullinger Calvijn, of, omgekeerd, Calvijn Bullinger daarbij zijn betrokken.

1. Op 21 november 1531 was Zwingli bij Cappel gesneuveld. De 27-jarige Bullinger was nauw verknocht aan Zwingli en aan diens arbeid voor de uitbreiding der Reformatie. Geen wonder, dat de zürichers hem op 8 december 1531 kozen als de leider der predikanten, die daar toen werkzaam waren.

De oude roomse bevolking, moedig geworden door de nederlaag van de protestanten in de strijd bij Cappel, maakte het noodzakelijk, dat Bullinger nauw samenwerkte met de stadsraad van Zürich. Toen deze Raad echter de predikanten wilde opleggen, zich te matigen in hun strijd tegen Rome en tegen dwalingen (de Wederdopers) en dat zij zich niet zouden mengen in de leiding van de stad, voerde Bullinger een krachtig pleidooi voor de vrije prediking. Hij zei: „Het verbod der vrije prediking betekent een nederlaag der Reformatie.”

Bullinger heeft het grote voorrecht gehad, dat de Raad van Zürich (ook van Tweehonderd) hem hierin is bijgefallen. Hij heeft in de 44 jaar, dat hij in Zürich mocht arbeiden, weinig moeite gehad met zijn overheid. (Wat een verschil met Genève, waar Calvijn van 1538 tot 1555 al maar door felle tegenstand ondervond van zijn overheid en van de daarin meest machtige libertijnen!).

Bullinger was vóór alles predikant. Hij preekte aanvankelijk elke dag en dan dikwijls twee keer. Evenals Zwingli preekte hij over de gehele Bijbelboeken.

In 1532 was alle tegenstand, vooral van roomse zijde, gebroken en voerde hij, zoals hij dat noemde, de Synodale Verordening in, waarin het kerkelijk leven geregeld werd. Zij werd ook door de overheid ondertekend.

2. De kerk te Zürich was en werd jarenlang verontrust door de onverkwikkelijke avondmaalsstrijd.

Luther viel onophoudelijk, eerst Zwingli, later ook diens volgelingen aan. De nederlaag van Zwingli bij Cappel zag Luther als een oordeel Gods. Bullinger antwoordde aanvankelijk heel rustig. In de zin van: „U mag toch uw medearbeiders in het werk des Heeren niet zo geheel verachten.”

Bullinger was, wat de leer van het Avondmaal betreft, niet zo star als Zwingli was, vooral in zijn eerste optreden.

Luthers hoofdbezwaar tegen de zwinglianen was: U hebt brood en wijn aangemerkt als lege tekenen, die verder nergens betrekking op hebben.

Zwingli was later zo ver gekomen, dat hij leerde, dat Christus (naar Zijn Godheid) waarachtig tegenwoordig was in de bediening van het Avondmaal.

Bullinger verklaarde: Christus in het Avondmaal aanwezig op sacramentale wijze, dat is zó, dat alleen de gelovigen van deze tegenwoordigheid geestelijk bevinding ontvangen.” Of: „In het Avondmaal wordt het lichaam van Christus door middel van het geloof genoten en is Hij op sacramentale wijze waarachtig tegenwoordig.”

In Bern, waar Bullinger in 1531 ook was beroepen, (hij had toen bedankt), was men het met deze opvatting niet eens. Ze zeiden: U hebt het zwinglianisme verlaten en u past u veel te veel aan aan Bucers vereniging- en eenwordings pogingen.

Bullinger maakte van dit alles niet een zaak, die aanleiding gaf tot verwijdering. Hoewel hij in Zürich bleef bij de gematigde opvattingen van de (latere) Zwingli, was zijn standpunt: „We kunnen het ook best hebben, wanneer iemand, maar dan wel naar de Schrift, liever andere woorden gebruikt, dan waarvan wij ons hier bedienen, die hij voor zijn kerk meer verstandig en nuttiger acht, gebruikt of leert.”

Het stuk, dat Bucer, samen met Melanchton, had opgesteld, waarin de leer van het Avondmaal juist met het oog op de door hen nagestreefde vereniging met de zwinglianen, zag Bullinger als een menselijk produkt, tweeslachtig en duister; mensenwerk.

Bij hem ging het niet om een éénwording, hoe dan ook, maar om een persoonlijke overtuiging, gegrond op de Schrift.

Trouwens, elke gedachte, als zou in het Avondmaal het lichaam van Christus (alomtegenwoordig) zich op een of andere wijze verenigen met het brood, wees Bullinger volledig van de hand.

Toen Bucer met dit stuk, de z.g. Wittenberger Concordie, in de hand, trachtte Zürich voor de éénwording te winnen (ook de andere zwingliaanse gemeenten, zoals Bern, Bazel enz.) wantrouwde Bullinger dit pogen. Vooral toen hem ter ore kwam, dat Bucer in een schrijven aan Luther de zürichers tekende als een stelletje „dwaze hoofden” en de zwingliaanse predikant Megander (predikant te Bern) door Bucers toedoen op de synode aldaar werd geschorst, omdat hij uit zijn catechisatieboek de echte zwingliaanse opvattingen met betrekking het Avondmaal niet wilde schrappen.

We hebben al eerder het schrijven van Calvijn (12 januari 1538) aan Bucer besproken, waarin hij zijn collega uit Straatsburg scherp onderhanden neemt over diens optreden op de synode te Bern. Ook in zake de schorsing van Megander.

Toen schreef Calvijn aan Bucer:

Ik kom terug op Megander.

Hij moest in de verbanning gaan, omdat hij het niet over zijn hart kon krijgen uw bemerkings op zijn catechismus te onderschrijven. U zegt: Ja, dat was reden genoeg, dat hij op ongedronde wijze de waarheid tegenstond.

Maar wat nu?

Zijner zijds was hij bereid, getuigenis af te leggen van de waarheid. Was dit dus de reden, dat hij ook hetgeen anderen leerden, niet kon aannemen?

Nemen we even aan, dat hem daarbij iets menselijks wederaren is, was het dan niet beter geweest, zo'n man toch nog te behouden en zulk een zwakte door de vingers te zien, dan hem onder zware belediging van zijn ambt te ontdoen? Dat is een grote verachting van Gods Woord, een groot verlies voor de kerk, tot nog groter gevaar voor de toekomst.

3. De predikantenconferentie te Zürich op 29 april 1538 is ook voor Calvijn en Farel zeer belangrijk geweest.

Het hoofddoel van deze conferentie was wéér het streven, de lutheranen en de zwinglianen dichter bij elkaar te brengen, wat de leer van het Avondmaal betreft.

Daar werkte Bucer met alle energie op aan bij Bullinger. Als bemiddelaar. Maar Bullinger wist, dat Bucer graag bij Luther in de

gunst wilde staan en dat hij de zürichers hield voor een stelletje dwarsliggers.

Hij zag niets in al die conferenties. En het was zeker niet met zijn toestemming, dat het jaar daarvóór Megander geschorst was. (Megander was direkt daarop weer in Zürich predikant geworden).

De conferentie te Zürich heeft dan ook niets opgeleverd, dan dat Bullinger aan Bucer beloofde, weer met Luther te gaan corresponderen en hem enkele van zijn geschriften te zenden.

Die uitgestoken hand, de eerste stap om vrede te sluiten, heeft Luther bruut afgeslagen.

Op deze conferentie kwam echter een heel andere zaak aan de orde. Calvijn en Farel waren in het begin van april 1538 uit Genève verbannen. Ze waren naar Bern gereisd om daar hun beklag te doen. Daar werden ze verwezen naar de genoemde predikantenconferentie. De daar aanwezige predikanten schaarden zich achter Calvijn en Farel en benoemden Kunz, predikant te Bern om in hun naam met Genève te gaan onderhandelen over de terugkeer van de verbannen predikanten. Onder bepaalde, door Calvijn en Farel gestelde voorwaarden, waar ook de conferentie achter stond.

Weer terug in Bern, is van dit alles, mede door de enorme vijandschap van Kunz tegenover Calvijn, totaal niets terecht gekomen. Calvijn schrijft hierover aan Bullinger, die hij op genoemde conferentie had ontmoet, op 20 mei 1538:

Wanneer we tot dusver niet geschreven hebben, is hierdoor veroorzaakt: alles bleef hier in Bern voor ons zo zwevend, dat we niets definitiefs konden zeggen.

Nu echter, ofschoon we over de gang van zaken niet zonder klagen schrijven kunnen, stel ik er toch prijs op, dat u een weinigje van ons verneemt.

Wat we kregen te ervaren, was weliswaar beslist niet overeenkomstig onze wens. Het heeft ons echter, gezien wat we verwachtten, niet boos gestemd. Behalve de vertraging van veertien dagen, die wel zeker kolossaal ergerlijk was, heeft ons nog het meest ergernis verwekt, dat niets van al hetgeen in Zürich besproken en gedaan werd, door Kunz werd erkend.

Opdat hij echter niet zou worden aangezien, te vechten voor een slechte zaak, begon hij tegen ons hevig te schelden, alsof het reeds vaststond, dat wij ons zouden terugtrekken en dat wij ons de broederen gegeven woord zouden breken. Het is nog overbodig te zeggen, dat de Raad van Bern zich heer en meester waant over alles en maar weinig bereid is, rekening te houden met hetgeen te Zürich eenstemmig over ons beslo-

ten is.

Het kwam ons toch maar beter voor, op enkele voorwaarden in te gaan, dan ook maar één weg onbeproofd te laten om de kerk in haar verlangens tegemoet te komen.

Nu aanvaarden we dus de reis, die Christus moge zegenen. Want als wij op Hem in deze dingen mogen zien, mogen we aan Zijn voorzienigheid de afloop over laten.

Vaarwel, geliefde en door mij met name zeer geëerde broeder. Groet van mij uw collega's hartelijk.

4. Al vóór zijn bekering, toen Calvijn in Orleans en later in Parijs, door Gods Geest gedwongen, zich ernstig bezighield met het onderzoek van de Heilige Schrift en het lezen van de oude kerkvaders en van Luthers geschriften, had hij zich bezig gehouden met de felle strijd van Luther tegen Zwingli. Het was voor hem een ernstige verzoeking geweest: was dat de Reformatie?

Die strijd laaide van Luthers kant steeds weer op. Ook nadat Bullinger in 1538 hem de hand der verzoening had toegestoken, beschuldigde Luther Bullinger in 1539 in zijn boek „Over concilies en kerken” opnieuw van nestoriaanse ketterijen. Daarop volgden steeds fellere geschriften van Luthers kant: „Over het gebed tegen de Turken” (hun gruweldaden zette Luther op de rekening der zwinglianen!!!) en „Belijdenis van het Avondmaal (1544), een geschrift vol grove uitvalen tegen de Zwitserse Reformatie.

Bullinger moest antwoorden.

Zou hij Luther met gelijke munt betalen?

Calvijn is daar heel erg beducht voor en schrijft Bullinger op 25 november 1544 een bewogen brief.

Ik hoor, dat Luther kortgeleden met vreselijk schelden, niet alleen tegen u, maar ook tegen ons, is uitgevaren. Op zichzelf is het al zeer droevig, dat wij, gering in aantal en van rondom omringd door vijanden, in eigen kring nog met elkaar in strijd zijn. Het kon niet op een meer ongelegen tijd plaatsvinden dan juist nu!

Ik kan hiervan niet anders zeggen, dan: God heeft de satan de teugel gevierd.

Luther zelf heeft daarin wel, afgezien van zijn eigen, mateeloos hartstochtelijk en brutaal karakter, Amsdorf tot adviseur, een beslist dwaas mens, zonder hersens. Hij laat zich door hem leiden; of beter, op dwaalwegen brengen. Het is echter wel goed, wanneer we inzien, dat de Heere ons ook met deze gesel slaat.

Dan zullen we meer geduldig verdragen, wat anders ontzet-

tend bitter zou zijn.

Ik weet niet of Luther door een of ander geschrift van u geprikkeld werd. Maar wanneer een karakter als het zijne, dat niet alleen prikkelbaar, maar beslist verbitterd is, reeds bij de minste en geringste oorzaken opbruist en dan komt tot zulk een razen en lawaaimaken, dan heeft hij daarvoor zeker niet de minste reden.

Nu waag ik het nauwelijks, u te smeken, of u wilt zwijgen. Want het zou niet juist zijn, onschuldigen zo ontorend te laten behandelen en hen de gelegenheid om zich te rechtvaardigen te ontnemen. Ook zou het moeilijk zijn, te beweren, dat het beter ware, te zwijgen. Maar dit is mijn wens, dat u wel u er op bezint, welk een groot man toch Luther wel is, door welke buitengewone gaven van geest hij zich kenmerkt, hoe dapper en onverschrokken, hoe bekwaam, hoe geleerd en hoe actief hij tot dusver altijd weer heeft gearbeid aan de versterking van de heerschappij van de antichrist en voor de uitbreiding van de leer der zaligheid.

Ik heb het al vaak gezegd: Ook al zou de duivel mij schelden, ik zou hem toch de eer aandoen, Luther voor een zeer uitmunten knecht des Heeren te houden, die wel grote fouten heeft, maar daartegenover ook rijk is aan heerlijke deugden. Had hij zich meer er toe gezet, zijn onstuimig karakter beter in toom te houden, waarmee hij overal uitbarst. Had hij toch maar de hartstochtelijkheid, die hem aangeboren is, steeds gekeerd tegen de vijanden der waarheid in plaats van tegen de knechten des Heeren haar te laten bliksemen! Had hij zich toch meer de moeite getroost, op zijn eigen fouten acht te slaan!

Het meest hebben de vleiers hem schade berokkend, omdat hij er van nature zeer toe geneigd is, zichzelf mild te behandelen. En toch is het onze plicht, wat foutief in hem is, zo te berispen, dat we zijn geniale gaven een beetje ontzien. Denk vooral er aan, en dat verzoek ik u zowel als uw collega's dat u te doen hebt met een eersteling onder Gods knechten, aan wie we allen veel verschuldigd zijn.

U zult toch immers, wanneer u de strijd tegen hem aanbindt, niets bereiken, dan dat u de ongelovigen een plezier doet en dat degenen triomferen zullen, niet zo zeer over onze personen, als wel over de zaak van het Evangelie. Ook wanneer Luther ons geprikkeld heeft, is het beter, van de strijd af te laten, dan de schade groter te maken tot schade van de hele kerk.

De zwitsers hebben geantwoord in een belijdenis van de dienaren der kerk te Zürich. Het boekje werd gedrukt in het latijn en in het duits en werd verzonden aan alle protestantse vorsten en steden. Luther heeft daarop niet meer geantwoord. Hij is spoedig daarna overleden.

5. De verenigingspogingen tussen Bullinger en de duitse lutheranen zijn op niets uitgelopen. Maar ook Genève en Zürich stonden wat het stuk van het Avondmaal betreft, niet op één lijn.

Dat heeft enige tijd veel spanning gegeven tussen Bullinger en Calvijn.

Calvijn heeft niet meegedaan aan de polimiek van de zürichers tegen Luther, maar heeft ook het wantrouwen tegen Bucer niet kunnen goedkeuren.

In 1547 had Bullinger zijn boek over de leer der sacramenten bij Calvijn laten bezorgen. Of Calvijn het wilde bestuderen, en of hij er wat kanttekeningen bij wilde maken. (Sympathiek!). Calvijn heeft dit met overgave gedaan. Maar dan met kritische kanttekeningen!

We komen op de brief van 25 februari 1547 in Deel X terug. Thans alleen de aanhef:

Het boek heb ik gelezen, zodra ik weer thuis kwam. Het stilzwijgen daarover, dat u van mij hebt verlangd, zal ik trouw in acht nemen tot het uiterste toe. Twijfel daaraan niet.

De kritiek, die ik u hier voorleg, zal hopelijk uw goedkeuring hebben. Ik wenste evenwel heel in het bijzonder, eens met u daarover te kunnen spreken. Gaat dat niet, dan verzoek ik u, mijn vrijheid in de kritiek goed op te nemen, ook wanneer ik die uitbreng zonder uw orders.

(B. had immers om advies gevraagd. K.). Want omdat ik zeker geloof, dat u mij voor uw vriend houdt, zou het reeds een blijk van hoffelijkheid zijn, datgene gaarne aan te nemen, wat, zoals u weet, van een oprechte vriend komt.

Thans echter, omdat niets me daartoe drijft, dan de wens, u te gehoorzamen, hoop ik, dat u mijn kritische liefdedienst eerder aangenaam zal zijn, dan dat deze u beledigt.

Ik heb ieder hoofdstuk kort doorgenomen, omdat ik het niet nodig achtte, in langere uiteenzettingen met u te handelen. Daarom hoop ik niet, dat u het zo zult opvatten, al schrijf ik u zo beknopt, zoals een rapporteur dat doet, maar dat u het meer toeschrijft aan onze vriendschap, dat ik slechts enkele vingerwijzingen geef om u aan te geven, wat ik er in mis.

Ik wil niet lang met u disputeren, maar u alleen aan het een en ander herinneren, opdat u naar uw wijsheid de zaak nog eens bij uzelf overweegt.

Uiterst behoedzaam!

Een prachtig voorbeeld, hoe menings- (leer-) verschillen worden weggenomen.

Calvijn is naar Zürich gereisd om, zoals hij zo graag wilde, persoonlijk met de züricher predikanten over het verschil in opvatting over het Avondmaal te spreken. Het was geen persoonlijk gesprek geworden. Ook andere predikanten, o.a. die van Bern, waren daarbij aanwezig. Op een en ander, daar besproken, komt Calvijn in een brief aan Bullinger van 26 juni 1548 terug. Omdat hij daarin weer zijn standpunt in zake de leer van het Avondmaal uiteen zet, komen we daar in Deel X uitvoerig op terug. Hij schrijft in de aanhef van deze brief:

Ach, ware het toch, toen wij in Zürich waren, niet tegen hun zin geweest van u en uw collega's, met ons rustig over de gehele sacramentskwestie te spreken! Ik was immers beslist niet tot u gekomen in de stemming om nu eens een theatraalachtig dispuut te openen. Die houding viel bij mij niet minder verkeerd, dan bij u. Ik zwijg dan maar over Farel, wiens afkeer tegen al dit soort staatsie u immers zelf wel kent. Wat we wensten, was: vertrouwelijk, zonder strijdzucht, dat met u te bespreken, waarover wij het niet helemaal eens zijn. Dat is altijd zeer zeker ook het beste optreden onder de broeders, en wanneer ik me niet zeer vergis, we hadden het als vruchtdragend kunnen ervaren.

Calvijn gaat dan verder met zijn opvattingen over de sacramentsleer. Men had namelijk in Zürich beweerd, dat zijn leer nog al duister was. Ook hadden sommigen er bezwaar tegen, dat Calvijn zijn vroegere collega's in Straatsburg bleef hoogachten, met name Bucer.

Ik zou de kerk des Heeren groot onrecht aandoen, wanneer ik Bucer zou haten of verachten. Om maar te zwijgen over zijn verdiensten ten opzichte van mij persoonlijk. Maar toch heb ik hem zo lief en acht ik hem zo hoog, dat ik hem, zo vaak ik dit nodig achtte, vrijmoedig vermaande. Zijn klacht over u acht ik veel rechtvaardiger. Want hij heeft zich er eens over beklagd, dat u de jonge zürichers, die in Straatsburg woonden, verboden zou hebben, in de kerk aldaar aan het Avondmaal

deel te nemen, hoewel men in Straatsburg geen andere belijdenis verlangde als die van u. Ik zie heus ten dezen niet in, waarom vrome lieden zo boos op ons kunnen zijn, wanneer wij vriendschap onderhouden, met een man, die verzekert, dat het beslist niet aan hem ligt, dat hij niet ook uw vriend en broeder is. Maar omdat dat het punt is, waarom alles draait, toont U mij dan toch eens aan, wanneer u kunt, dat Bucer mij noodzakelijkerwijze zou verhinderen, dat ik vrij voor mijn mening zou uitkomen. Het moge de schijn hebben, dat dit zo is, maar ik roep de werkelijkheid tot getuige. We moeten dan ook niet zo argwanend zijn, waar het niet op zijn plaats is!

Wel zeer ontdekkend, wat Calvijn hier schrijft. Persoonlijke veten verhinderen het uit de weg ruimen van leergeschillen.

Verder vertelt Calvijn in deze brief, dat theatrale predikanten uit Bern het Calvijn zeer kwalijk hebben genomen, dat hij persoonlijk (met Farel lazen we) naar Zürich was gereisd en niet allereerst naar Bern.

Toen Calvijn later eens naar Lausanne ging en daar preekte, hebben de Bernse predikanten Zilchemeyer en Rumlang hem daarover fel aangevallen. Ze duldden Calvijns invloed, wáár dan ook, niet! Hij mocht zelfs niet in Lausanne preken, beweerden ze. (Lausanne viel onder het rechtsgebied van het kanton Bern).

Na veel heen en weer schrijven en dank zij nog eens een persoonlijk bezoek van Calvijn aan Zürich, is het (een wonder!) gekomen tot een overeenstemming tussen Genève en Zürich, wat betreft de leer van het Heilig Avondmaal, de z. g. Consensus Tigurinus.

Bullinger plaatste daar, in overleg met Calvijn, een voorrede in. Dat had plaats in 1549. Het zou echter tot voorjaar 1551 duren, éér deze Consensus werd gedrukt.

Men was (terecht!) beducht voor de reacties; van de zijde van Bern, en niet minder van de kant der lutheranen; vooral van de gnesis-lutheranen, de rasechte, zoals Flacius en de „apen van Luther”.

In mei 1549 was de overeenstemming tussen de beide zwitserse kerken tot stand gekomen. Tegen het einde van 1549 sloten zich nog vijf andere zwitserse kerken daarbij aan.

Grote vreugde bij Calvijn en Farel. Voor Calvijn enige verzachting voor het droeve heengaan van zijn zeer geliefde huisvrouw op 29 maart 1549. Voor Calvijn óók van belang, omdat hij zich nu meer kon wijden aan de felle strijd binnen Genève. Voor Bullinger tijd om zich meer te richten op de kerk in Engeland. Met de jonge koning Eduard VI had hij zeer veel contact, evenals met á Lasco, de leider van de londense vluchtelingengemeente.

6. Nu de verschilpunten over het Avondmaal weggenomen waren, trad een geheel andere zaak naar voren: hoe staan wij (Bullinger e. a.) tegenover de leer der praedestinatie, zoals Calvijn deze heeft neergelegd in zijn Institutie?

In Deel X hopen we uitvoerig stil te staan bij de satanische aanval op de leer der Reformatie, eerst door Bolsec, even later door Ser-vet.

Bolsec was karmelieter monnik geweest. Maar hij meende zijn vaderland, Frankrijk, te moeten verlaten. De Reformatie, daar zag hij wel wat in. Zo belandde hij in Zwitserland. In 1551 vestigde hij zich als arts in de omgeving van Genève.

In Frankrijk reeds beschouwde hij Calvijn als zijn grootste vijand en had hij hem en zijn leer reeds op schandelijke wijze bespogen en belasterd. Toen hij in en buiten Genève meer van nabij kennis maakte met de prediking van Calvijn en diens collega's, maakte hij er geen geheim van, dat hem de leer der praedestinatie mis-haagde. Toen hij in een bijeenkomst van predikanten en gemeente-leden, waar ook belangstellenden welkom waren, de aanwezigen opriep, te breken met deze leer en met haar aanhangers, en een twistgesprek met Calvijn uitliep op veel rumoer, verscheen de commissaris van politie, die Bolsec arresteerde en gevangen zette.

Na enkele verhoren besloot de Raad (op aanvraag van Bolsec, die de steun kreeg van een aantal Libertijnen) advies te vragen, hoe in deze zaak te handelen bij omliggende gemeenten. Bij dit verzoek gaf Calvijn een korte uiteenzetting van wat hij in de Institutie reeds had geschreven met betrekking tot het leerstuk der praedestinatie.

Het antwoord van Bullinger, geschreven op 27 november 1551, heeft Calvijn bitter teleurgesteld. In de hoofdzaak viel Bullinger Calvijn wel bij, maar de scherpe lijnen, die Calvijn trok in zijn Institutie, neen, die stonden Bullinger tegen. Liever geen beschouwingen over dit leerstuk; liever maar alleen maar spreken over de praktijk daarvan voor het geloofsleven. Daarom adviseerde Bullinger, in een gesprek met Bolsec aan te sturen op een vergelijk. Geen hard optreden tegen deze man! En het door Calvijn geschreven uittreksel uit de Institutie werd in Zürich niet ontvankelijk verklaard.

Een briefwisseling tussen Calvijn en Bullinger over deze zaak – we komen hier in Deel X op terug – heeft tenslotte toch bewerkt, dat Bullinger later de leer der praedestinatie, zoals neergelegd in de Institutie, maar dan tezamen met de reformatorische Avondmaalsleer, met kracht heeft verdedigd, met name tegenover de lutherse predikant Brenz.

Ook tegenover de libertijnen en tegenover de predikanten en de Raad van Bern heeft Bullinger Calvijn met kracht verdedigd. Juist vanwege de strenge tucht en de leer der praedestinatie kwam het tussen Genève en Bern tot een steeds vijandiger stemming. Zo zelfs, dat men de zeer gevaarlijke Bolsec in bescherming nam. Bullinger, die steeds door Calvijn werd benaderd om te bemiddelen in de steeds meer hoog oplopende ruzie tussen Genève en Bern, heeft in deze droeve scheuring binnen de zwitserse kerk geen uitkomst kunnen brengen.

7. In de zeer spannende zaak tegen Servet, die als een instrument van satan getracht heeft, de Reformatie te vernietigen en zelf op te treden als de reformator, die Rome en de Reformatie zou verenigen tot één servetiaans vrede-rijk, is Bullinger heel anders opgetreden dan in de zaak – Bolsec. Hij stond volledig achter de Raad van Genève, die Servet ter dood veroordeelde en achter Calvijn, die overigens door vele predikanten om zijn optreden tegen Servet veroordeeld werd.

Bullinger zag in Servet een soort nieuwe Wederdoper. Hij kende de doperse-revolutionaire beweging uit zijn eerste züricher jaren maar al te goed. En dan, wat zou de goede naam van de zwitserse kerken in het buitenland (Engeland!) niet te verduren krijgen, wanneer men zo'n ketter zijn gang liet gaan! En tenslotte, Bullinger begreep heel goed, dat hij in de affaire – Bolsec Calvijn niet had moeten afvallen. Want het ging om het bestaan of niet bestaan van de gezegende Reformatie.

Op de tussen Calvijn en Bullinger gevoerde briefwisseling komen we later terug. Ze is ook al eerder aan de orde geweest.

8. In het vorige hoofdstuk (Genève – Wittenberg) hebben we uitvoerig stilgestaan bij de pogingen de elkaar zeer fel bestrijdende partijen binnen de lutherse kerken rond de tafel te krijgen. De protestantse vorsten waren daar uit politieke overwegingen vóór, maar wilden om staatkundige redenen ook koning Ferdinand van Oostenrijk daarin betrekken, die voor zijn broer Karel V, die in 1555 zijn ambt had neergelegd, de keizerlijke zaken waarnam in het duitse rijk.

We weten ook, dat de godvrezende, ijverige á Lasco, hoewel hij na zijn vlucht uit Londen voor Maria de Bloedige hoogst onaangename ervaringen had gehad met de lutheranen, zich wendde tot Brenz, de lutheraan te Stuttgart, om een godsdienstgesprek te organiseren, waaraan ook de zuid-duitsers en de zwitserse kerken zouden deelnemen.

Bullinger voelde daar niets voor. De kloof met de lutheranen was

door de achterliggende strijd met Luther voor hem onoverbrugbaar.

Calvijn hoopte nog eens, met Melancton verbonden, tot meer eenheid te komen, met name in de Avondmaalskwestie, onder de lutheranen.

Het godsdienstgesprek te Worms, gehouden in het najaar van 1557, is op een grote mislukking uitgelopen. Calvijn is er, gezien wat in de Consensus van 1549 tussen Genève en Zürich tot stand was gekomen, niet heengegaan. Maar vooral door Beza's nog al ver tegemoetkomende houding tegenover de lutheranen was de verhouding tussen Bullinger en Calvijn bijna verstoord.

Heel wat brieven handelen over deze gevoelige aangelegenheid.

Calvijn heeft, toen het godsdienstgesprek te Worms mislukte, niet tegen Bullinger gezegd: U heeft gelijk gehad; we moeten de lutherse broers maar afschrijven. Neen! Calvijn weigert gewoonweg terwille van de vriendschap en eendracht met Bullinger de hoop op te geven, of liever aan de verplichting zich te onttrekken om de lutheranen te winnen voor de reine, orthodoxe leer der waarheid naar Schrift en belijdenis. Hij meent, dat het de plicht van Bullinger, en van hem is, óók tegenover de lutheranen, waar mogelijk op te komen voor beider belijdenis. Dat Genève én Zürich in Worms schandelijk, wat hun leer betreft, behandeld zijn, brengt hem daarvan niet af.

Op 22 mei 1558 schrijft Calvijn aan Bullinger:

Thans, nu alle hoop op een godsdienstgesprek verstoord is, zijn dat misschien in uw ogen wel dwaze fantasieën. Ik wil echter heel eenvoudig zeggen, dat ik mijn persoonlijke vrijheid in zoverre niet heb vergeten, dat ik zelfs beraadslagingen, die, zover ik zie of zelfs tenminste meen, de goede zaak ten goede moeten komen, gehoorzaamheid betoon.

Door dreigementen laat ik mij niet afschrikken. Er kan mij niets liever zijn, dan zo spoedig mogelijk van deze wereld afscheid te nemen, afgezien dan van het feit, dat ik dan mijn post in Genève moet verlaten.

Wat ik wil met mijn plannen (tòch nog eens een godsdienstgesprek? K.), dat zal u pas later duidelijk worden.

U ziet nu nog niet, waarheen uw thans nog afwerende houding leidt. Wat er ook geschiede, de ervaring zal leren, dat u mij ten onrechte verdacht houdt, als ik soms scherper sprak, dan goed scheen. Wees daarvan overtuigd. Ik heb alleen maar de smarten, die mij drukten, uw broederlijk hart willen bekend maken.

Nog één keer vlamde de hoop op een gesprek met de lutheranen bij Calvijn op, toen in 1559 de Pfalz de plaats van de kinderloze lutherse Otto-Hendrik werd ingenomen door zijn oomzegger, Frederik III. Een vroom man, die met voorbeeldloze ijver gewerkt heeft voor de uitbreiding van de leer van Calvijn.

De keurvorst werd hierin krachtig gesteund door zijn kanselier Georg van Erbach en diens broer Eberhard van Erbach, die in Heidelberg, de hoofdstad van de Pfalz, hofmaarschalk was. Omdat het invoeren van de Reformatie naar het voorbeeld van Genève op tegenstand stuitte bij de lutheranen en bij de zwinglianen in de Pfalz, gelastte keurvorst Frederik tussen alle partijen in Heidelberg een godsdienstgesprek. Ook Melanchton werd, nog kort voor zijn overlijden op 19 april 1560, bij de voorbereidingen betrokken. Calvijn eveneens. En ook Bullinger.

Zou het toch nog mogelijk zijn, alle partijen binnen de zo verdeelde Reformatie rond de tafel te krijgen? Calvijn schrijft op 5 oktober 1559 over dat in 1560 te houden godsdienstgesprek te Heidelberg aan Bullinger:

Over het antwoord van Graaf van Erbach heeft Hotman mij hetzelfde geschreven als aan u. (Hotman, predikant te Straatsburg. K.). Kort tevoren had ik een brief van Erbachs broer, Eberhard, ontvangen, waarin hij weer toont, wat hij voorheen al gewenst had, dat het zijn innige wens was, dat de vorsten een samenkomst zouden organiseren ter beslechting van alle twisten in hun vorstendommen. Omdat hij bovenal een verstandig man is en daarbij geheel aan onze kant staat, geloof ik, dat hij daartoe alle redenen heeft. Hij heeft wel hoop op een goed resultaat. In ieder geval kan zo'n aanleiding niet langs ons heen gaan. Want geheel uit zichzelf vermeldde hij deze zaak, zonder dat ik deze zaak ook maar met een woordje aangeroerd had. Daarom moge ik u verzoeken, u, hierover wanneer u dat goed voorkomt, met Vermigli en de andere broeders te beraden, wat hierop geantwoord moet worden.

Bullinger, die een zeer bekwaam theoloog naast zich had gekregen in Zürich, Peter Martyr, heeft dit verzoek om medewerking aan het godsdienstgesprek te Heidelberg, afgewezen. In een brief daarover aan Calvijn haalde hij nog eens Beza's falen (zoals hij dat zag) op het godsdienstgesprek in Worms (1549!) te voorschijn. En hij tikte Calvijn op zijn vingers, dat, hetgeen vastgelegd was in het programma van beginselen van de statuten der pasopgerichte Academi in Genève, niet klopte met wat er gezamenlijk beleden was

in de Consensus Tigurius.

In een uitvoerige brief heeft Calvijn zijn collega Bullinger geantwoord. Scherp, maar door en door eerlijk. Uit deze brief van 2 december 1559 slechts het volgende:

Ik heb steeds eerlijk beweerd, dat ik van het resultaat, dat ik wenste, van tevoren wel bijna zeker ben, namelijk dat velen, die nu nog zwegen, openlijk en eerlijk de zuivere leer de eer zouden geven, en dat anderen daarover mild zouden oordelen en dat de huidige voornaamste tegenstanders overwonnen zouden worden.

Gelukt dat, dan moeten we niet van zaken, die we niet hebben ondernomen, afzien. Het zou toch al heel wat zijn, wanneer afbreuk werd gedaan aan de krachten en aan de middelen, die nu tegen de zuivere, orthodoxe leer in het veld worden gebracht.

Ik heb me voorgenomen, en ik zal daaraan vasthouden, als ik word uitgenodigd voor het godsdienstgesprek, de hoofdzaken tevoren op te schrijven, opdat u die weet en ik zal daaraan, noch in algemene, noch in bijzondere zin ook maar iets veranderen. Komt het u voor, dat ik al te ergerlijk heb geschreven, denk dan maar, wat de aanleiding daartoe is geweest; want ik zie u liever als rechter over mij, dan dat ik met u strijd.

Het godsdienstgesprek te Heidelberg is wel verlopen in de zin, zoals Calvijn dat wenste. Zonder dat Calvijn of Bullinger daarbij tegenwoordig waren. Ook zonder Melanchton! De zuivere leer, met kracht verdedigd, gaf de keurvorst te meer moed om krachtig de Reformatie in de zin van Calvijn in de Pfalz door te zetten.

U weet van de opdracht, die de keurvorst in 1562 gaf aan de beide meest getrouwe vertegenwoordigers van de nieuwe richting, Ursinus en Olevianus: een catechismus op te stellen, die in huizen, kerken en scholen onderwezen moest worden. Veel aandacht is daarin besteed aan de leer van het Avondmaal. Deze is wel verzoenend opgesteld, maar de lutherse leer werd er beslist in afgevoerd.

De Pfalz plaatste zich in de rij van de gereformeerde kerken: Genève en Zürich!

9. Wanneer we Calvijns brieven lezen van de laatste drie jaren voor Calvijns overlijden op 27 mei 1564 aan Bullinger te Zürich, verwonderen we ons er over, hoe deze beide knechten des Heeren in alle opzichten, zeker ook wat de leer der waarheid betreft,

steeds dichter tot elkaar zijn gekomen.

De zestien brieven van Calvijn aan Bullinger, die we hebben kunnen doorlezen, leggen getuigenis af:

1. van een buitengewone eensgezindheid in de grote zorgen en de vele bemoeienissen, die beiden hebben gehad met de zo zwaar vervolgde geloofsgenoten in Frankrijk;
2. van een zeer intens medeleven in alles, wat er plaats vindt in Engeland en Schotland; honderden vluchtelingen voor b.v. de engelse Maria de Bloedige komen naar Zwitserland, naar Genève, dat al zo vol zit met de gevluchte Hugenoten uit Frankrijk, maar vooral naar Zürich en omgeving, waar ze in Bullinger een godvrezende vader en een liefdevolle beschermer vinden;
3. van een schouder aan schouder optreden tegen degenen, die of Calvijn, of Bullinger, meest beiden aanvallen; de verweerschriften van de een of van de ander worden uitgewisseld na tevoren besproken te zijn;
4. van een broederlijk medeleven met elkaar in meer persoonlijke zaken; vooral Calvijn stelt Bullinger tot in de finesses op de hoogte van het bitter lijden, waarmede de Heere hem beproefde;
5. van een steeds duidelijker één worden in de voornaamste stukken van de leer, die naar de Godzaligheid is.

Met dit laatste willen we besluiten.

Terwijl Calvijns krachten sterk gaan afnemen, is het hem tot rijke troost en vreugde geweest, dat anderen zijn zware taak konden overnemen. Ook, en vooral in het handhaven van de zuivere, orthodoxe, Bijbelse leer. Bullinger gaat steeds nauwer samenwerken met Beza. Aan zijn zijde staat zijn züricher collega Peter Martyr, die geheel staat achter Calvijns leer der praedestinatie, welke tegen de lutheranen met kracht moest worden verdedigd.

Zo kwam door de onvermoeide werkkraft van Bullinger het tot de Tweede Helvetische Belijdenis; door Gods genade en bijzondere leiding des Geestes wel het (helaas veel te onbekend gebleven) meest volledige, het meest gerijpte, scherpbelijnde, krachtige geloofsstuk tot stand. Vanaf 1562 tot 1564 heeft Bullinger daaraan gewerkt, alvorens het werd voorgelegd aan de zwitserse kerken. Het werd het symbool in die dagen voor de zwitserse kerken, voor de lutherse kerken, die destijds achter Melancton stonden en zeker ook voor allen, die achter Calvijn stonden. De leer der Heilige Schrift wordt er op zuivere wijze in samengevat naar de gedachtegang van de Apostolische Belijdenis.

Deze Tweede Helvetische Belijdenis werd vooral bekend, toen Frederik II van De Pfalz (de man van de Heidelbergse Catechismus), zich tot de zwitserse kerken wendde om samen een getuige-

nis af te leggen tegenover de nieuwe duitse keizer, Maximiliaan II, en geheel het duitse rijk van de zuivere op de Bijbel gegronde leer der waarheid. Dat geschiedde echter in 1566, na Calvijns dood dus.

Langs wonderlijke wegen baande de Heere een weg voor wat Calvijn onder veel strijd en tegenwerking in Genève mocht tot stand brengen, nadat eerst het licht op de weg Genève – Zürich, Zürich Genève op groen was gesprongen.

Terwijl Calvijn doodziek op bed lag, had hij zijn secretaris laten opschrijven:

Al dreigen grote gevaren, toch mogen we in vertrouwen op de Heere de toekomst tegemoet zien, en rustig afwachten, wat komt. Wat er ook gebeurt, de Vader in de hemel zal het ten beste keren. Ook zal Hem misschien Zijn blik op de gehele kerk bewegen, Zich onzer te erbarmen.

En dat schreef Calvijn, toen schier iedereen dacht: nu is het met de geneefse Reformatie gedaan. Welk een wonder, dat wij nog in de vruchten daarvan mogen delen!